

**ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ
СТУСА МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ
СТУСА МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СУХОДОЛЯ МАР'ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.116

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПОЗИТИВНІ ФОРМИ
ПРАВОСВІДОМОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
СПІВВІДНОШЕННЯ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____/М.В. Суходоля/

Науковий керівник: **Міхайліна Тетяна Вікторівна, доктор юридичних наук, професор**

Вінниця – 2021

АНОТАЦІЯ

Суходоля М. В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

Дисертацію присвячено поглибленню доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості, а також розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

У дослідженні поставлено і вирішено такі завдання: виявлено та уточнено теоретико-прикладні аспекти співвідношення правової культури і правосвідомості; розкрито соціально-правові передумови аналізу правової культури та правової свідомості суспільства; проаналізовано та внесено пропозиції щодо удосконалення методологічної складової дослідження правової культури як відображення позитивних форм правосвідомості; виявлено проблематику аналізу та трансформацій правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств; конкретизовано фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості; визначено комплекс засобів безпосереднього впливу на правосвідомість як один зі шляхів підвищення рівня правової культури; виявлено засоби опосередкованого впливу на правосвідомість.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуальному обґрунтуванні доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості, а також у розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

Зокрема, зроблено висновок, що правова культура: виражається виключно у практичних діях, поведінці; характеризується правомірністю поведінки; є безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості.

Обґрунтовано аспекти співвідношення правової свідомості, правової культури та правових цінностей. Виявлено, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Співпадіння цінностей, що сприймаються особою, та правової дійсності (тобто очікувань від права та ефективності його регулювання) здебільшого веде до усталення правової активності, в той час, як їх неспівпадіння, – до деформацій правової свідомості у різних проявах. Потім правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі. Деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні.

Обґрунтовано, що правова культура характеризує практичний вираз виключно усвідомленої правової активності, а не всіх її рівнів.

Уточнено місце правової культури та правової свідомості у правовій системі. Зокрема, правосвідомість не можна чітко віднести до будь-якого елементу правової системи, бо вона пронизує усю правову систему зверху донизу та опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права. А правова культура опосередковує практичний рівень, знаходиться виключно у межах юридичної практики як елемента правової системи.

Додатково аргументовано співвідношення правової культури, правової свідомості та правового менталітету. Так, правова культура та правова свідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу. Також менталітет (в тому числі і правовий) розглядається як передумова формування правосвідомості у певних її формах.

Уточнено рівні правової культури, а саме: 1) макрорівень (суспільна, національна правова культура, чи правова культура групи правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією); 2) мезорівень (правова культура певних соціальних груп); 3) мікрорівень (індивідуальна правова культура).

Глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики.

Деталізовано механізм включення правової свідомості та правової культури у механізм дії права. Підтримується традиційна позиція, що механізм дії права включає в себе: 1) соціальний механізм дії права; 2) психологічний механізм дії права; 3) юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання).

Кожне суспільне явище (яке впливає або може певним чином вплинути на сферу права) сприймається особою (а точніше, її психікою). На цьому етапі відбувається точка зіткнення соціального та психологічного механізму дії права. Правосвідомість же складає ядро психологічного механізму дії права, тому всі соціальні передумови на свідомому чи підсвідомому рівні перетікають у неї, а правова культура виражається назовні у юридичному механізмі дії права (точніше, у сфері юридичної практики) та соціальному механізмі дії права. Тобто, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізмів дії права.

Конкретизовано прояви низького рівня правової культури, які можуть виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами. Також він виявляється у зовнішній стороні юридичної грамотності населення, тобто наявності знань, куди звернутися з певною скаргою, як поводитися у певних правових ситуаціях, у грамотності складання документів юридичного характеру.

Уточнено методiku застосування методу правової компаративістики у юридичних дослідженнях взагалі та у сфері правової культури та правосвідомості зокрема. В тому числі, необхідність ретельного відбору правових систем для компаративно-правового аналізу пояснюється багатьма чинниками, але не в останню чергу, – різними системами цінностей. Конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах апріорі зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”. Акцентується увага на тому, що поваги заслуговують усі цінності, але порівняльно-правові дослідження покликані сегментувати такі цінності, і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів.

Виявлено, що характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми: 1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві; 2) визначеність з вибором певної системи цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

Аргументовано, що українське суспільство знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”: 1) від тоталітарного до демократичного; 2) від карантинного до посткарантинного. Кожне з цих транзитивних суспільств

має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян.

Обґрунтовано, що на національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до деформацій. На рівні ж правової культури населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім'ї. Отже, правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. На рівні ж правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною.

Зроблено акцент на тому, що на міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувався невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій урядів та міжнародних організацій; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів.

Обґрунтовано, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, натомість, є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик. Підтримується ідея підвищення рівня правової культури через позитивні трансформації правової свідомості у довгостроковій та середньостроковій перспективі. Але у короткостроковій перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції). Тобто має сенс через комплекс

різноспрямованих заходів точково підвищувати саме рівень правової культури, створювати умови, коли у практичній площині в особи буде мотивація на правомірну поведінку. Отже, у довгостроковій та середньостроковій перспективі правова культура є похідною від правової свідомості. У короткостроковій – вона є первинною.

Акцентується увага на тому, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та „вуличної демократії”, що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та „вибіркової гуманізації”; нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскуванню під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Пропонується класифікувати заходи впливу на правосвідомість та правову культуру за вектором спрямування на два блоки, а саме: а) засоби безпосереднього впливу; б) засоби опосередкованого впливу.

Серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру *виділяються*: правова освіта; правове виховання; правова просвіта. Причому останнє розглядається як підвид правового виховання, а не правової освіти, оскільки правова освіта є засобом формування системних юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії. Заходи ж правової просвіти характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях.

Виявлено, що опосередковані засоби підвищення правової свідомості та правової культури можна класифікувати на: 1) власнеюридичні; 2) загальносоціальні; 3) соціально-економічні; 4) психологічні; 5) інформаційні; 6) організаційні. Не виключається також і комбінація перелічених засобів для підвищення позитивного ефекту.

Зроблено висновок, що в Україні правова соціалізація особи, а відповідно, і правове виховання починаються досить пізно, вже у старших класах школи. В той час, як найоптимальнішим було б набуття навичок правомірного поведінки з дошкільного віку. Це передбачає перегляд навчальних програм та закладення у них більшої частини soft-skills, починаючи з навчання у дитячих садочках та початковій школі.

Додатково обгрунтовано необхідність запровадження посади „шкільний офіцер поліції”, який виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій.

Пропонується розширення та застосування концепції «розумного волонтерства» (service-learning), як засобу підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Уточнено принципи застосування service-learning у вищих навчальних закладах. Наголошується

на тому, що концепція «розумного волонтерства» може стати корисною для підвищення рівня правової свідомості тих осіб, правова соціалізація яких тимчасово переривалася, наприклад, у зв'язку з відбуттям покарання.

Зроблено висновок, що складником правової культури у сучасному digital-суспільстві виступає інформаційна культура. Причому інформаційна культура функціонує на двох рівнях: побутовому та професійному.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що теоретичні та прикладні розробки щодо співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості доведені до рівня теоретико-методичних та науково-практичних рекомендацій.

Ключові слова: правова свідомість, правова культура, правові цінності, правовий менталітет, правова система, транзитивне суспільство, безпосередні засоби впливу на правову свідомість та правову культуру, опосередковані засоби впливу на правову свідомість та правову культуру.

SUMMARY

Sukhodolia M. Legal Culture and Positive Forms of Legal Awareness: Theoretical and Legal Aspects of the Correlation. – Qualification research paper as a manuscript.

Thesis for a PhD Degree by Field of study 08 «Law» by Program Subject Area 081 «Law». – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

The dissertation is devoted to deepening the doctrinal foundations for understanding the theoretical and legal aspects of the relationship between legal culture and positive forms of legal awareness, as well as developing practical recommendations for improving their functioning.

The study sets and solves the following tasks: identified and clarified the theoretical and applied aspects of the relationship between legal culture and legal consciousness; revealed the socio-legal prerequisites for the analysis of legal culture and legal consciousness of society; analyzed and made suggestions for improving the methodological component of the study of legal culture as a reflection of positive forms of legal consciousness; identified the problems of analysis and transformations of legal culture and legal consciousness of transitive societies; the actual state of the legal culture of the population of Ukraine is specified as a reflection of the deformed legal consciousness; a set of means of direct influence on the legal consciousness is determined as one of the ways to increase the level of legal culture; means of indirect influence on the legal consciousness are identified.

The scientific novelty of the results obtained consists in the conceptual substantiation of the doctrinal foundations for understanding the theoretical and legal aspects of the relationship between legal culture and positive forms of legal consciousness, as well as in the development of practical recommendations for improving their functioning.

In particular, it is concluded that legal culture: expressed exclusively in practical actions, behavior; characterized by the legality of behavior; is a direct

consequence of a high level of legal awareness of a person, that is, it correlates with legal activity as a form of legal awareness.

Aspects of the correlation of legal consciousness, legal culture and legal values are substantiated. It is revealed that legal values are formed at the level of legal awareness, which is influenced by the peculiarities of the historical development of society, its mentality, social and economic conditions of development, and so on. Legal values at the emotional and intellectual level constantly go through the process of comparison with the actual quality of legal prescriptions and the effectiveness of their functioning, on the basis of which the formation of legal consciousness, or rather, the emergence of a certain form of legal consciousness, takes place. The coincidence of values perceived by a person and legal reality (i.e., expectations from the law and the effectiveness of its regulation) mainly leads to the establishment of legal activity, while their discrepancy leads to deformations of legal consciousness in various manifestations. Then legal activity as a form of legal consciousness at the practical level manifests itself in the legal culture. Deformed legal awareness – in its absence or at a low level.

It is proved that legal culture characterizes the practical expression of exclusively conscious legal activity, and not all its levels.

The place of legal culture and legal consciousness in the legal system is clarified. In particular, legal awareness cannot be clearly attributed to any element of the legal system, because it permeates the entire legal system from top to bottom and mediates the intellectual and psychological level of perception of law. And legal culture mediates the practical level, is located exclusively within the framework of legal practice as an element of the legal system.

Additionally, the correlation of legal culture, legal consciousness and legal mentality is argued. Thus, legal culture and legal consciousness mediate mainly the present, and legal mentality – both the present and the historical retrospective. Also, the mentality (including legal) is considered as a prerequisite for the formation of legal consciousness in certain forms.

The levels of legal culture are clarified, namely: 1) macro-level (public, national legal culture, or legal culture of a group of legal systems connected by a common legal tradition); 2) meso-level (legal culture of certain social groups); 3) micro-level (individual legal culture).

The global level of legal culture (or the legal culture of humanity) is proposed not to be singled out separately due to its heterogeneity, and therefore complexity for research and characterization.

The mechanism of inclusion of legal consciousness and legal culture in the mechanism of operation of law is detailed. The traditional position is supported that the mechanism of action of law includes: 1) the social mechanism of action of law; 2) the psychological mechanism of action of law; 3) the legal mechanism of action of law (the mechanism of legal regulation).

Every social phenomenon (which affects or may affect the sphere of law in a certain way) is perceived by a person (or rather, his psyche). At this stage, there is a point of contact between the social and psychological mechanisms of law. Legal consciousness is the core of the psychological mechanism of action of law, so all social prerequisites on a conscious or subconscious level flow into it, and legal culture is expressed outward in the legal mechanism of action of law (more precisely, in the field of legal practice) and the social mechanism of action of law. That is, in contrast to legal awareness, which is included in the psychological mechanism of action of law, legal culture (due to its practical orientation) belongs simultaneously to the social and legal mechanisms of action of law.

The manifestations of a low level of legal culture are specified, which can be expressed both in illegal actions and in those that do not directly belong to this category, for example, in the abuse of subjective rights. It also manifests itself in the external side of the legal literacy of the population, that is, the availability of knowledge of where to apply with a certain complaint, how to behave in certain legal situations, and the literacy of drafting legal documents.

The methodology of applying the method of legal comparativistics in legal research in general and in the field of legal culture and legal awareness in particular is clarified. In particular, the need for careful selection of legal systems for comparative legal analysis is explained by many factors, but not least by different value systems. The conflict of basic values in the compared legal systems will a priori negate all attempts at effective "borrowing". Attention is focused on the fact that all values deserve respect, but comparative legal research is designed to segment such values, and take into account, first of all, the experience of those legal systems that have common values with the studied one, but have currently achieved better results.

It is revealed that a characteristic feature of transitive societies is not the simple presence of two or more value systems in them, but the presence of a conflict between them. This leads to two possible problems: 1) the complexity of choosing a system of values from among those functioning in society; 2) certainty with the choice of a certain system of values, but at the same time the lack of strategic developments and tactical means to consistently defend them and implement them in social and legal reality.

It is argued that Ukrainian society is in parallel in two states of "transit": 1) from totalitarian to democratic; 2) from quarantine to post-quarantine. Each of these transitive societies has its own characteristics, but when faced, they increase the negative impact on the legal culture and legal consciousness of citizens.

It is proved that at the national level, the legal awareness of the quarantine period of citizens of all states without exception showed a downward trend and a tendency to deformities. At the level of legal culture, the population of different countries and state institutions demonstrated completely different behaviors, which often did not have common features even in states of the same legal family. At the level of legal culture, the legal situation looked completely heterogeneous.

It is emphasized that at the international level, the state of the legal culture of a transitive society of the quarantine period was characterized by uncertainty of the vector of development; unpredictability of actions and decisions of state bodies, officials and ordinary citizens; a greater tendency to use coercion; a rapid increase in the number of cases of violation of even fundamental human rights and freedoms; a decrease in confidence in the actions of governments and international organizations; violation of the principles of equality, tolerance and the use of double standards.

It is proved that in national legal systems, legal awareness should be considered a more dynamic entity, in comparison with the legal culture, and more prone to fluctuations. Legal culture, on the other hand, is a more stable and stable entity, capable of preserving its characteristics over a certain period of time (depending on specific circumstances). The idea of raising the level of legal culture through positive transformations of legal consciousness in the long and medium term is supported. But in the short term, it is more appropriate to move in the opposite direction: from the specific to the general (namely, by induction). In other words, it makes sense to raise the level of legal culture precisely through a set of multidirectional measures, to create conditions when, in practice, a person will be motivated to behave lawfully. So, in the long and medium term, legal culture is derived from legal consciousness. In the short term, it is primary.

Attention is focused on the fact that the legal consciousness of the population of Ukraine should be analyzed differentially, and not monolithic, since different social groups have certain features. For the most part, the legal consciousness of citizens of our country is represented by its deformed types, but the deformations themselves are characterized by variability. Officials are characterized by legal nihilism and legal pragmatism (instrumentalism). Law enforcement officers are singled out separately, because for them, in addition to those mentioned above, a reborn legal consciousness is typical. For ordinary citizens, the most common forms of legal consciousness are recognized as legal nihilism, legal pessimism and legal infantilism.

It is concluded that the deformed legal consciousness determines the following features of the legal culture in Ukraine: corruption, bureaucracy in the activities of officials at all levels; general disregard for the rules of conduct, formal, and not conscious compliance with them; widespread abuse of subjective rights and powers, the use of legal prescriptions to justify their own behavior; tolerance to illegal actions, finding an explanation for the actions of the offender; a tendency to lynching and "street democracy", which is due to general distrust of law enforcement agencies; the use of double standards in the field of law and "selective humanization"; lack of understanding of the essence of legal means necessary and sufficient to resolve the conflict, non-compliance with the boundaries of their application, disguising actions that actually contradict the spirit of law as legal activity.

It is proposed to classify measures of influence on legal awareness and legal culture according to the vector of direction into two blocks, namely: a) means of direct influence; b) means of indirect influence.

Among the means of direct influence on legal awareness and legal culture are: 1) legal literacy (legal upbringing); 2) legal education; 3) legal training. Moreover, the latter is considered as a subspecies of legal literacy, and not legal education, since legal education is a means of forming systematic legal knowledge at a professional level, that is, obtaining a legal profession. Legal training measures are characterized by fragmentation and are aimed at mastering the rules of conduct in certain legal situations.

It is revealed that indirect means of raising legal consciousness and legal culture can be classified into: 1) proper legal; 2) general social; 3) socio-economic; 4) psychological; 5) informational; 6) organizational. A combination of these remedies to increase the positive effect is also possible.

It is concluded that in Ukraine, the legal socialization of a person, and accordingly, legal education, begin quite late, already in high school. While the most optimal would be to acquire the skills of lawful behavior from preschool

age. This involves revising the curriculum and incorporating most of the soft-skills into it, starting with kindergarten and elementary school.

Additionally, the necessity of introducing the position of "school police officer" is justified, which will act not as a punitive, but as a deterrent and will, along with a school psychologist, play the role of arbitrating and smoothing conflict situations.

It is proposed to expand and apply the concept of "smart volunteering" (service-learning) as a means of raising the level of legal consciousness and legal culture through actual actions. The principles of using service-learning in higher educational institutions have been clarified. It is noted that the concept of "smart volunteering" can be useful for raising the level of legal awareness of those persons whose legal socialization was temporarily interrupted, for example, due to serving a sentence.

It is concluded that the component of legal culture in the modern digital society is information culture. Moreover, information culture functions at two levels: domestic and professional.

The practical significance of the obtained research results lies in the fact that theoretical and applied developments on the relationship between legal culture and positive forms of legal consciousness are brought to the level of theoretical, methodological and scientific and practical recommendations.

Key words: legal consciousness, legal culture, legal values, legal mentality, legal system, transitive society, direct means of influencing legal consciousness and legal culture, indirect means of influencing legal consciousness and legal culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу

1. Суходоля М. Засоби підвищення рівня правової свідомості та правової культури: проблеми класифікації і характеристики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. #6. Vol.1. P.339-343.

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

2. Суходоля М. Безпосередні засоби впливу на правосвідомість та правову культуру. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. №85. С.150-155.

3. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С.200-204.

Статті у інших наукових виданнях:

4. Суходоля М. Соціальні та правові передумови аналізу правової культури. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. №3. С.57-61.

5. Суходоля М. Правова культура та правосвідомість транзитивних суспільств: проблеми аналізу та трансформацій. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал*. 2020. №20(100). С.80-84.

Публікації за матеріалами конференцій

6. Суходоля М. Методологічна складова аналізу правової культури: виклики сьогодення. *Актуальні проблеми прав людини, держави та*

вітчизняної правової системи: Матер. міжнар. науково-практ. конф. (м. Дніпро, 5-6 квітня 2019 року). Дніпро: „Правовий світ”, 2019. С.12-13.

7. Суходоля М. Особливості правової культури та правосвідомості у суспільствах перехідного типу. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект*: матер. I міжнар. науково-практ. Інтернет-конф. (15 листопада 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 43-47.

8. Суходоля М. Правове виховання як першооснова формування правової культури. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект*: матер II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (25 грудня 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 33-36.

9. Суходоля М. Трансформації правосвідомості та правової культури в умовах карантинних обмежень: порівняльно-правовий аналіз. *Осінні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXVIII*: Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Осінні юридичні читання – 2020». (26 листопада 2020 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 97-99.

ПЛАН

ВСТУП.....	21
 РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ФОРМ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	32
1.1. Аспекти співвідношення правової культури і правосвідомості: теоретичний та прикладний аспект.....	32
1.2. Соціально-правові передумови аналізу правової культури та правової свідомості суспільства.....	54
1.3. Методологічна складова дослідження правової культури як відображення позитивних форм правосвідомості: історична ретроспектива та сучасні трансформації.....	67
Висновки до розділу 1.....	86
 РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	92
2.1. Правова культура та правосвідомість транзитивних суспільств: проблеми аналізу та трансформацій.....	92
2.2. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості.....	106
Висновки до розділу 2.....	124
 РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ФОРМ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	129
3.1. Засоби безпосереднього впливу на правосвідомість як один зі шляхів підвищення рівня правової культури.....	129

3.2. Засоби опосередкованого впливу на правосвідомість: значення для підвищення рівня правової культури та проблеми реалізації.....	144
Висновки до розділу 3.....	167
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
ДОДАТКИ.....	206

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Питання функціонування правової свідомості та правової культури як соціально-правових феноменів відносяться до фундаментальної проблематики теорії права, що активно дискутується у наукових колах останніми роками. Проте, незважаючи на значний науковий інтерес до них, досліджувані категорії зовсім не відносяться до усталених, навпаки, сфера їхнього співвідношення та взаємного впливу характеризується суттєвою невизначеністю. Нерідко у правовій доктрині їхні ознаки змішуються аж до ступеня ототожнення, а інколи – розглядаються як зовсім обособлені одне від одного явища. Обидва підходи, внаслідок своєї неоднозначності, не сприяють підвищенню рівня правової свідомості та правової культури у суспільстві, що створює суттєву науково-практичну прогалину.

Правова свідомість як соціально-правове явище характеризується значним ступенем усталеності. Вона укорінюється на рівні правової психології та навіть правового менталітету, паралельно з чим знаходячи вираз у правовій культурі. І дуже добре, коли „укорінюються” позитивні уявлення про право та моделі правової поведінки, тоді навіть кризові явища здатні похитнути систему лише у незначній мірі (за умови, якщо вони є нетривалими). Якщо ж усталенням характеризуються негативні форми правосвідомості, це становить значну проблему, оскільки прищеплення позитивних стереотипів буде наштовхуватися на існуючий негатив і сприйматися вороже. Але це не означає, що ситуація є безвихідною, просто формування усвідомленої правової активності та високого рівня правової культури має відбуватися на принципах комплексності, раціональності та виваженості, що не представляється можливим без виявлення аспектів співвідношення та взаємовпливу правосвідомості та правової культури. Зазначене вказує на актуальність

обраної теми дисертаційного дослідження, його своєчасність та необхідність розробки.

Теоретичною основою цього дослідження стали праці українських та зарубіжних науковців-правників, зокрема: О.М. Бикова, С.В. Богачова, Т.С. Власової, О.В. Волошенюка, Ю.В. Гоцуляка, Р.Ф. Гринюка, М.В. Громовчук, І.М. Жаровської, А.С. Ібраєвої, Ю.Ю. Калиновського, Н.Ю. Коваленко, Л.О. Макаренко, С.І. Максимова, Т.В. Михайліної, В.В. Мухіна, О.А. Назаренко, Н.М. Оніщенко, І.В. Осики, Н.П. Осипової, М.В. Пампури, Т.С. Панченко, І.О. Панчука, О.Є. Проця, Ю.С. Размєтаєвої, Р.А. Сербіна, О.Д. Тихомирова, М.М. Цимбалюка, М.Є. Черкас, І.І. Шаравари, А.О. Штанько, І.С. Щебетун та багатьох інших. Тим не менше, у роботах перелічених авторів питання співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості розглядається лише опосередковано.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса у межах теми «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (державна реєстрація № 0112U002868) та теми «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (державна реєстрація № 0118U003140), за якими дисертанткою здійснено розробку теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правової свідомості.

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертаційного дослідження* є поглиблення доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості, а також розробка практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких *завдань*:

- виявлення та уточнення теоретико-прикладних аспектів співвідношення правової культури і правосвідомості;
- розкриття соціально-правових передумов аналізу правової культури та правової свідомості суспільства;
- аналіз та внесення пропозицій щодо удосконалення методологічної складової дослідження правової культури як відображення позитивних форм правосвідомості;
- виявлення проблематики аналізу та трансформацій правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств;
- конкретизація фактичного стану правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості;
- визначення комплексу засобів безпосереднього впливу на правосвідомість як одого зі шляхів підвищення рівня правової культури;
- виявлення та доопрацювання системи засобів опосередкованого впливу на правосвідомість.

Об'єктом дослідження є правова культура та правова свідомість як соціально-правові феномени.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти співвідношення правової культури та позитивних форм правосвідомості.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становить комплексний багаторівневий підхід, який передбачає використання філософських, загальнотеоретичних та спеціально-наукових методів пізнання.

Зокрема, використання системного методу дозволило дослідити правову свідомість та правову культуру як складники правової системи суспільства та механізму дії права (підрозділи 1.1 та 1.2). Діалектичний метод пізнання дозволив проаналізувати взаємозв'язки правової свідомості і правової культури з суміжними категоріями, а також із суміжними сферами функціонування, у тому числі, економічною, політичною, культурною тощо (підрозділи 1.1 та 1.2). Застосування методів дедукції та

індукції дозволило забезпечити необхідний рівень конкретизації або узагальнення висновків (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3., 3.1, 3.2). Кібернетичний метод забезпечив розгляд правової свідомості та правової культури як зовні керованих феноменів (розділи 2 та 3). Статистичний та кейс-метод у комплексі дозволили здійснити скринінг поточного стану правової свідомості та правової культури України та зарубіжних держав (підрозділи 2.1 та 2.2). Застосування методу правової компаративістики забезпечило можливість внести пропозиції щодо удосконалення взаємодії та функціонування правової свідомості і правової культури, спираючись на аналіз кращих світових практик, а також проаналізувати стан предмету дослідження під час карантинного періоду у зарубіжних державах (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2).

Протягом усього дослідження використовувались також такі наукові методи як узагальнення, аналогії, спостереження, аналізу та синтезу тощо.

Нормативно-правову основу дослідження складають Конституція України, а також закони та підзаконні нормативно-правові акти, які створюють нормативну основу для функціонування і розвитку правової свідомості та правової культури, зокрема, у частині функціонування громадянського суспільства, юридичної клінічної освіти, розвитку соціального підприємництва тощо.

Емпіричною основою дослідження є узагальнення судової практики національних судів та рішень судів зарубіжних держав, політико-правова публіцистика, статистичні матеріали, аналітичні записки, матеріали соціологічних досліджень тощо.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є одним із перших у вітчизняній науці теорії права спеціальним комплексним дослідженням, у якому здійснюється концептуальне обґрунтування доктринальних засад щодо розуміння теоретико-правових аспектів співвідношення правової культури та позитивних форм

правосвідомості, а також розробка практичних рекомендацій щодо удосконалення їхнього функціонування.

У рамках проведеного дослідження одержані наступні результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

вперше:

- обґрунтовано та деталізовано механізм включення правової свідомості та правової культури у механізм дії права. Зокрема, підтримується традиційна позиція, що механізм дії права включає в себе: 1) соціальний механізм дії права; 2) психологічний механізм дії права; 3) юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання). Але зазначається, що правосвідомість складає ядро психологічного механізму дії права, а правова культура виражається назовні у юридичному механізмі дії права (точніше, у сфері юридичної практики) та соціальному механізмі дії права. Таким чином, робиться висновок, що, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізмів дії права;

- досліджено особливості правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств у національному та глобальному масштабі, у тому числі, зроблено висновок, що українське суспільство знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”: 1) від тоталітарного до демократичного, ліберального; 2) від карантинного до посткарантинного. Акцентується увага на тому, що кожне з названих транзитивних суспільств має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян;

- виявлено загальні та особливі характеристики правової свідомості та правової культури карантинного та посткарантинного періоду на національному та міжнародному рівнях. Зокрема, обґрунтовано, що на національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до

деформацій. На рівні правової культури, незалежно від психологічно-емоційного ставлення до правових приписів та дій уряду, населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім'ї. Тому констатується, що правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою, а на рівні правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною. На міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувався невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій урядів та міжнародних організацій; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів. Тобто можна констатувати критичне зниження рівня правової культури на міжнародній арені;

удосконалено:

- теоретичне співвідношення правової культури та правосвідомості, зокрема, стверджується, що правова культура характеризує практичний вираз виключно усвідомленої правової активності як позитивної форми правосвідомості, а не всіх її рівнів;

- місце правової культури та правової свідомості у правовій системі суспільства, у тому числі, зазначається, що правосвідомість взагалі не можна чітко віднести до будь-якого елементу правової системи, зокрема, і до правової ідеології. Правосвідомість пронизує усю правову систему зверху донизу та опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права, на відміну від чого, правова культура, яка опосередковує практичний рівень, знаходиться виключно у межах юридичної практики, як елемента правової системи;

- положення щодо аспектів співвідношення правової свідомості, правової культури та правових цінностей. Виявлено, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Потім правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі, а деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні;

- методику застосування методу правової компаративістики у юридичних дослідженнях взагалі та у сфері правової культури та правосвідомості зокрема. Акцентується увага на тому, що конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”, тому порівняльно-правові дослідження покликані сегментувати такі цінності і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів;

- динамічні характеристики правової свідомості та правової культури, зокрема, стверджується, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, хоча і є похідною від правової свідомості, але для її позитивних чи деструктивних змін під час впливу на правосвідомість потрібний більш тривалий строк, тобто вона є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик. У зв'язку із зазначеним, підтримується ідея підвищення рівня правової культури через позитивні трансформації правової свідомості у довгостроковій та середньостроковій перспективі. Але у короткостроковій

перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції);

- підходи до аналізу якісних характеристик правосвідомості населення України. У тому числі, аргументовано, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Зроблено висновок, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм;

- класифікацію заходів впливу на правосвідомість та правову культуру за вектором спрямування, а саме: а) засоби безпосереднього впливу; б) засоби опосередкованого впливу. Серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру виділяються: правова освіта; правове виховання; правова просвіта. Причому останнє розглядається як підвид правового виховання, а не правової освіти, оскільки правова освіта є засобом формування системних юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії. В той же час, заходи правової просвіти, як правило, характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях;

набули подальшого розвитку:

- ознаки правової культури, зокрема, зроблено висновок, що правова культура: виражається виключно у практичних діях, поведінці; характеризується правомірністю поведінки; є безпосереднім наслідком

високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості;

- аспекти співвідношення правової культури, правової свідомості та правового менталітету. Виявлено, що правова культура та правова свідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу. Також менталітет (в тому числі і правовий) розглядається як передумова формування правосвідомості у певних її формах;

- рівні правової культури, а саме: макрорівень (суспільна, національна правова культура, або правова культура групи національних правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією); мезорівень (правова культура певних соціальних груп); мікрорівень (індивідуальна правова культура). Глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики;

- прояви низького рівня правової культури, які можуть виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами, а також зовнішній стороні юридичної грамотності населення;

- положення щодо доцільності запровадження посади „шкільний офіцер поліції”, який виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій;

- положення щодо розширення та застосування концепції «розумного волонтерства» (service-learning), як засобу підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Уточнено принципи застосування service-learning у вищих навчальних закладах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблені в дисертації положення, твердження і висновки можуть бути застосовані у:

– *науково-дослідній сфері* – основні положення та висновки дисертації можуть стати фундаментом для наукових розробок у сфері удосконалення функціонування правової свідомості та правової культури як соціально-правових явищ;

- *практичній діяльності* правопросвітницьких організацій та правозастосовчих органів висновки дисертаційної роботи можуть стати підґрунтям для підвищення рівня правової свідомості та правової культури посадових осіб держави та пересічних громадян (зокрема, результати роботи впроваджено у практичну діяльність Громадської організації „Європейський альянс великих можливостей”);

- *освітньому процесі*: під час підготовки навчальної та навчально-методичної літератури та проведення занять з дисциплін «Теорія держави та права», «Проблеми теорії держави та права» (що підтверджує довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса).

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані у ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Усі публікації, в яких висвітлюються основні результати дисертаційного дослідження, мають одноосібний характер.

Апробація результатів дослідження. Сформульовані у дисертації теоретичні висновки розглядалися й обговорювалися на засіданнях кафедри теорії, історії держави і права та філософії права. Основні положення дослідження, висновки та пропозиції викладено на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи” (м. Дніпро, 5-6 квітня 2019 року); I Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції „Виклики глобалізованого суспільства:

економіко-правовий аспект” (м. Вінниця, 15 листопада 2019 року); II Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції „Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект” (м. Вінниця, 25 грудня 2019 року); Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції „Осінні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXVIII” (м. Вінниця, 26 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковано у 2 статтях у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, 1 статті у періодичному науковому виданні іншої держави, що входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, а також у 2 статтях у інших виданнях та 4 тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою і задачами дослідження і складається зі вступу, 3 розділів, що містять 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить – 211 сторінок, з яких основний текст становить 165 сторінок. Список використаних джерел налічує 226 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ФОРМ ПРАВОСВІДОМОСТІ

1.1. Аспекти співвідношення правової культури і правосвідомості: теоретичний та прикладний аспект

Правова культура як теоретична та прикладна категорія на сучасному етапі привертає до себе увагу багатьох дослідників, тому що ефективність функціонування права та сталий розвиток громадянського суспільства неодмінно відображаються на рівні правової культури. Складність її дослідження виявляється, передусім, у тому, що абсолютного стану правової культури не існує і не може бути, а її більш високий чи низький рівень є оціночною категорією. Виступаючи зовнішнім виразом правосвідомості, яка сама по собі є суб'єктивною категорією, правова культура набуває практичного наповнення, однак суб'єктивізму не втрачає. Цей факт лише додає актуальності обраній проблематиці, бо цілком конкретне прикладне завдання підвищення рівня правової культури, без належного рівня якої реформування усіх галузей суспільного життя не буде ефективним, базується на використанні суб'єктивних вихідних даних.

Доктринальна сфера дослідження правосвідомості та правової культури як соціально-правових категорій демонструє множинність авторських підходів до поняття обох цих явищ, а отже, і до їх співвідношення. В той же час, визначення типу взаємозв'язків між ними повинно стати відправною точкою для формування обґрунтованих пропозицій щодо корекції правосвідомості та правової культури українського суспільства.

Поняття правосвідомості, у порівнянні з правовою культурою, у теорії права є більш усталеним, тому доцільно „відштовхнутися” від нього

для послідовного нашарування інших категорій. Хоча деякі розбіжності все ж таки спостерігаються. Так, окремі дослідники роблять наголос на філософській природі правосвідомості та виводять її розуміння із загального поняття свідомості, під якою розуміють „внутрішній світ почуттів, думок, ідей та інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймається органами чутств та принципово не можуть стати об'єктами предметно-практичної діяльності ані самого суб'єкта усвідомлення, ані інших людей [1, с. 632-633].

Деякі вчені підкреслюють власне правовий характер правосвідомості, виходячи із специфіки предмета її пізнання та оцінки. Це має сенс, враховуючи те, що право, як особливе формалізоване, загальнообов'язкове утворення, безумовно потребує більшого інтелектуального та психологічного навантаження для формування цілісного уявлення про нього.

Проте хочемо підтримати позицію переважної більшості науковців-правників про міждисциплінарний характер правосвідомості. Так, правознавча традиція в інтерпретації правосвідомості часто обмежує її активність як регулятора поведінки лише сферою юридично значущих ситуацій, в той час як вона органічно вплетена не лише в правову, яку відображає найповніше, але й у моральну, політичну та інші сфери людського буття [2, с. 69]. Визначаючи її як „сукупність почуттів, емоцій, настанов, ідей, концепцій, теорій за допомогою яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи” [3, с. 147], тим самим підкреслюється психологічне начало у змісті правосвідомості.

Але, жодним чином не применшуючи значення інших сторін правосвідомості, хотілося б наголосити на її соціальній природі, що яскраво відображається у більшості сучасних досліджень.

За думкою В.М. Дмитрук, „правова свідомість виступає різновидом суспільної свідомості, оскільки особлива форма свідомості являє собою сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, настроїв, емоцій, почуттів індивідів, об'єднань або всього суспільства загалом, що виражають відношення до права” [4, с. 86]. Н.П. Осипова та О.Д. Тихомиров визначають правосвідомість як форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [5, с. 49], тобто суспільству знов-таки відводиться провідна роль, нарівні із власнеюридичними засадами правосвідомості.

Непоодинокими є твердження, що правосвідомість – це цілісне утворення психологічних (почуття, уявлення, настрої), інтелектуальних (знання, ідеї, концепції) та ідеологічних (інтереси, цілі) чинників, що знаходяться у взаємодії і взаємозумовлюють один одного [6, с. 58]. Це видається повністю справедливим та обґрунтованим, тому що використовуваний комплексний міждисциплінарний підхід підкреслює універсальність правосвідомості.

Дуже влучно комплексний характер та складний функціональний потенціал правосвідомості висвітлила М.Є. Черкас. На її думку, правова свідомість, будучи особливою формою свідомості суспільної, забезпечує із суб'єктивної сторони правове буття людини в суспільстві. У такому сенсі вона «діє» у 3-х основних напрямках:

- а) забезпечує усвідомлення правового буття в історичному, актуальному й майбутньому аспектах;
- б) оцінює його з точки зору відповідних критеріїв;
- в) орієнтує людину в правовому просторі, спонукає до активної вольової діяльності.

Відповідно до цього в структурі правової свідомості авторкою вирізняються такі її елементи:

- правова онтологія як знання про право та правові явища, яка існує в раціональних формах;
- правова аксіологія, змістом якої є ціннісне ставлення до права і яка функціонує у відповідних емоційно-психологічних формах;
- правова праксеологія як уявлення про правову поведінку й готовність до неї, яка міститься у практичних формах [7, с. 8].

Таке твердження є цінним тим, що через перелічення сторін та складових категорії „правосвідомість” відбувається наочна демонстрація охоплення правосвідомістю соціальних, психологічних, правових, моральних, філософських та інших сторін суспільного життя, а також теоретичний та практичний рівень знання та функціонування особи.

Багато дослідників дійшли висновку, що „правосвідомість це по суті суб’єктивне явище, яке пов’язане з саморефлексією, або інакше кажучи самопізнанням – осмисленням власних психологічних переживань та думок з приводу права” [8, с. 34], чи „складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов. Правосвідомість “відповідальна” за поведінку людини у сфері права, за слідування суб’єктів його вимогам або протиставлення своєї поведінки цим вимогам” [9, с. 149]. «Це відображення правової реальності крізь призму індивідуального інтересу, – пише О. Є. Проць, а також відмічає, що – особливістю правосвідомості у системі інших правових феноменів є процеси рефлексії та пізнання. У першому випадку, вона пізнає саме себе, визначає власний рівень розвитку, а в другому – відбувається правове осмислення юридичної матерії» [10, с.773]. Саме така суб’єктивність, з одного боку, ускладнює процес пізнання правосвідомості, а з іншого, – надає їй можливості еволюціонувати та змінюватися разом з новими поколіннями, новими правовими нормами, новими моральними установками суспільства.

Враховуючи попередньо висвітлені підходи та доктринальні позиції, варто підтримати розуміння правосвідомості як особливої форми

суспільної свідомості, що об'єднує сукупність ідей, підходів, знань, емоцій, почуттів, які характеризують ставлення індивіда, групи осіб чи суспільства в цілому до дійсного та (чи) бажаного права.

На думку, В.О. Четверніна, в науці суспільною правосвідомістю називаються уявлення про право, які властиві більшості членів суспільства, точніше – більшості індивідів, інтегрованих в державу і відповідну національну правову культуру. Правові норми об'єктивовані в правосвідомості не просто окремих індивідів, а багатьох людей, які формують національну правову культуру (національну правову систему) [11, с.136], що прокладає „місток” між правосвідомістю та правовою культурою і правовою реальністю взагалі.

Виходячи з варіативності суджень про правову культуру, слід визнати, що під даною категорією може розумітися „стан правосвідомості, законності, досконалості законодавства та юридичної практики, які виражають утвердження та розвиток права як соціальної цінності” [12, с.205], або найвищий та найбільш місткий стан правосвідомості, який включає в себе як духовні характеристики, так і юридичні установи, їх організацію, роль права у суспільстві, стан судової, нотаріальної та інших систем [13, с.585]. Але обидва наведені визначення так чи інакше призводять до змішування правосвідомості та правової культури, визнаючи друге просто найвищим рівнем першого.

Співзвучною до попередніх є теза, що правова культура не може бути самостійним елементом суспільного життя, складовою частиною загальної структури правосвідомості, не може функціонувати окремо від правосвідомості всього суспільства та індивідів. Ці дві категорії неподільні між собою, їх функціонування в суспільстві обумовлено взаємовпливом та взаємозалежністю. Тому недоцільно виокремлювати правову культуру із середовища правосвідомості та навпаки [14, с.12], але, якщо б це було так, використання різних термінів для позначення одного явища у підсумку призведе лише до нагромадження термінології, невизначеності

категоріального апарату та штучних спроб надати різних ознак явищам, які позначаються різними термінами. Безумовно, взаємозалежність має місце у функціонуванні всіх системних явищ, тим не менше, без визначення типу співвідношення між ними (що неможливо без умовного виділення одного з іншого), дослідник позбавляється можливості представити і аспекти їх взаємовпливу.

Під правовою культурою може розумітися система матеріалізованих ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та відображаються у свідомості та поведінці людей [15, с. 202], тобто в даному визначенні до сфери правової культури віднесено і теоретичний аспект, і праксеологічний, а розмежування із правосвідомістю знов-таки однозначно не візуалізується.

Подібним, хоча і більш розлогим, є підхід, що правова культура – це зумовлене природним правом, усім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини і людства, що полягає у досягнутому рівні правової діяльності, правосвідомості та рівні правового розвитку суб'єкта і забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи і гуманізму, людини як вищої соціальної цінності [16, с. 8].

В.М. Субботін, О.В. Філонов та І.Я. Тодоров наголошують на тому, що змістом правової культури особи є: 1) правосвідомість і правове мислення (причому правове мислення, на їхню думку, має стати елементом культури кожної людини); 2) правомірна поведінка; 3) результати правомірної поведінки і правового мислення [17, с. 232]. Це включає правосвідомість до змісту правової культури, співвідносить досліджувані категорії як ціле та частину.

Нерідко правова культура визначається у правовій доктрині через систему духовних, соціальних чи правових цінностей (причому різні автори роблять наголос на цінностях різної природи), а саме: „де система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством

правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [18, с. 140]. Л. Макаренко дає наступне визначення правової культури: система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що виступає як спосіб (форма) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їх життєдіяльності [19, с. 184; 20, с. 27].

А на думку Н.Ю. Коваленко, правова культура включає в себе всі цінності, пов'язані з функціонуванням права, системи його норм і принципів, адекватні її призначенню, якими забезпечується як наявний правопорядок, так і функціонування різноманітних суспільно-політичних і державних інститутів. Авторка продовжує, що правова культура як складова загальної культури – це своєрідна система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу та відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [21, с. 15, 17].

На наш погляд, хоча правовим цінностям і варто приділити особливу увагу в контексті досліджуваної теми, однак, вони, скоріше, відносяться до сфери правової свідомості, а не правової культури, оскільки формуються у свідомості індивіда та груп людей. Будь-яка цінність не є такою, якщо не сприймається подібним чином. Як-от, погоджуємося із думкою, що правовий порядок лише тоді буде правовою цінністю, коли він є справедливим станом правового життя, в якому існує свобода суб'єкта в реалізації своїх прав [22, с. 9]. А справедливість сама по собі є категорією суб'єктивною та витікає із сприйняття особою фактичного стану речей як справедливого чи несправедливого. Тому „універсальними цінностями для будь-якої правової культури є лише ті, які становлять основу життя людини. Що стосується релятивізму правових цінностей, то він обумовлений різницею у правовій культурі, правовій ментальності, правовій ідеології, правовій традиції” [23, с. 17]. Тобто правова культура є похідною від правових цінностей, що формуються у правосвідомості під

впливом множини вхідних та вихідних чинників. Причому можна погодитися з думкою, що у сучасному світі ціннісні конфлікти виходять далеко за межі теоретичних дискусій, стають ставкою у боротьбі за політичне домінування у глобалізованому світі [24, с. 59]. У зв'язку з цим, скоріше, можна погодитися з Л.М. Легін, яка доводить, що правова культура суспільства залежить від рівня правової свідомості населення, наскільки глибоко усвідомлена цінність прав і свобод людини і громадянина [25, с. 13-14].

Крім того, як наголошує В.О. Котюк, правова культура охоплює тільки позитивні психічні процеси і стани, проявляється в них, а також у правомірній діяльності і поведінці [26, с.93], що також, на наш погляд, відповідає дійсності, оскільки протиправні вчинки навіть за наявності якоїсь вищої, „благої” мети не можуть свідчити про правокультурність.

Отже, якщо підсумувати співвідношення правових цінностей, правосвідомості та правової культури, можна констатувати, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Співпадіння цінностей, що сприймаються особою, та правової дійсності (тобто очікувань від права та ефективності його регулювання) здебільшого веде до усталення правової активності, в той час, як їх неспівпадіння, – до деформацій правової свідомості у різних проявах. Потім же правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі. Деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні. На підставі цього оспорується використання такого терміну як „антикультура”, оскільки культура:

- 1) виражається виключно у практичних діях, поведінці;
- 2) характеризується правомірністю поведінки;
- 3) є безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості.

Зважаючи на віднесення правової культури виключно до практичної площини, визнаємо переваги підходів, що „правова культура є показником якісного стану правового життя суспільства” [27, с. 246-247] та „правова культура – це система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності” [28, с. 5].

Непоодинокими є судження про широкий та вузький зміст правової культури (в С.С. Алексєєва вони ж – аксіологічний та змістовний аспект). У широкому сенсі це якісний стан правових явищ у суспільстві, який характеризується рівнем розробки текстів законів, станом законності та правопорядку, рівнем професійної діяльності правоохоронних органів, реальності та гарантованості прав людини, високим рівнем правового виховання у суспільстві, у мірі свободи особи та взаємній відповідальності держави та особистості. У вузькому ж сенсі правова культура позначається як розуміння права, усвідомлення його цінності, бажання слідувати йому, високий престиж права в суспільстві [29, с.251; 30, с.340-341; 31, с.43]. У правовій доктрині існує підхід, відповідно до якого „вузьке поняття правової культури може трактуватися як різновид культури, яка складається з системи правових знань, цінностей, понять та принципів права, які допомагають правовій діяльності осіб та формують позитивне ставлення до права та чинного законодавства” [32, с.21]. Тим не менше, у вузькому аспекті правової культури також наочним є певне змішування із загальним розумінням правосвідомості.

Чіткіше прослідковується розмежування зазначених категорій у Т.В. Синюкова, який відстоює позицію, що правова культура є сферою людської практики, яка представляє собою сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів, процесів та форм, які виконують функцію соціоправової орієнтації людей у конкретному суспільстві [33, с.473], тобто позитивним є виділення правової культури у сферу практики, але інші елементи нашої думки на думку про спільність їх із системою права, що також навряд чи представляється вірним.

З-поміж усього розмаїття суджень про зміст правової культури суттєво вирізняється та заслуговує уваги позиція В.В. Мухіна, згідно з якою правосвідомість охоплює як позитивні, так і негативні оцінки, установки і ставлення щодо права. При такому розумінні вона не є в повному обсязі структурним компонентом правової культури, а входить до неї лише в своїй „позитивній” частині [34, с.7]. Такий підхід однозначно заслуговує щонайменше на детальний і послідовний аналіз, оскільки під позитивною формою правосвідомості у більшості спеціалізованих наукових досліджень розуміється виключно правова активність [35, с. 80]. Додамо також, що конструкція „правова активність” може вживатися у науковому обігу не лише як форма правосвідомості, але й як зміст або складова правової культури [36, с. 256], чи зміст (або одна з ознак) громадянського суспільства [37]. Тому, як вбачається, необхідно проаналізувати співвідношення не лише правосвідомості та правової культури, а їх обох з правовою активністю.

Під спотвореною правовою свідомістю (або ж деформованою правовою свідомістю чи її деформаціями) найчастіше розуміється правовий нігілізм [38, с. 31], що протиставляється у дослідженнях правовій активності. Хоча у теоретичній правовій літературі наводиться широкий та невичерпний перелік деформацій правосвідомості, серед яких, крім правового нігілізму, також згадуються правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий фетишизм [39, с. 300], правовий

конформізм, правовий прагматизм (або правовий інструменталізм) [40, с.3], правова індиферентність правовий дилетантизм, перероджена правосвідомість [41, с. 26] тощо.

Таким чином, логічно можна вивести, що правосвідомість охоплює позитивне сприйняття права (правова активність) та негативне ставлення до нього (деформована чи спотворена правова свідомість у всіх її проявах), а правова культура завжди характеризує позитивні дії у сфері права. Додавши ж те, що правова культура характеризує практичну сферу, на відміну від суто ідеологічної, що властива правосвідомості, Т.В. Михайліна отримує майже повну картину співвідношення та взаємодії правосвідомості з правовою культурою, яку вона визначає в якості зовнішнього прояву позитивних форм правосвідомості. У правовій культурі, – пише науковиця, – зосереджуються усі надбання, досягнуті за допомогою підвищення рівня правосвідомості, які через просте перелічення можна зазначити як високий рівень юридичної техніки, ефективність судової системи, якісний стан правотворчого процесу тощо. Отже, співвідношення правосвідомості та правової культури полягає, по-перше, у тому, що правосвідомість опосередковує розумово-психологічний рівень, а культура – емпіричний. По-друге, правосвідомість може включати, в тому числі, різко негативні судження про право та його інститути, а правова культура насамперед характеризує втілення у правову реальність усього прогресивного, що виникає в результаті трансформацій правосвідомості. У широкому сенсі правова активність, згідно даного підходу, включається до правової культури (тобто в цьому аспекті під правовою активністю розуміється правомірна поведінка, яка базується на усвідомленому позитивному сприйнятті права як інституту та суспільного регулятора), у вузькому ж – до позитивних форм правосвідомості. А отже, правова культура з теоретичної точки зору повинна протиставлятися не правовому нігілізму, а деформаціям правосвідомості у їх сукупності, тому що кожна з негативних форм правової свідомості в тій чи іншій мірі

містить у собі небезпеку для динамічного розвитку суспільства [42, с. 95]. Таке трактування співвідношення правової свідомості та правової культури формує позитивне враження та виглядає досить логічним та аргументованим. Хоча, на наш погляд, потребує і деяких уточнень.

Щонайменше, викликає питання, що ж авторка розуміє під „позитивними формами правосвідомості”, оскільки в якості такої позитивної форми у науковій літературі згадується виключно правова активність. Але дійсно нестандартний підхід виявляється у тому, що правову активність у вузькому сенсі (тобто як форму правосвідомості) нею класифіковано на: усвідомлену, акцептовану та звичаєву [43, с.10]. Завдяки такому поділу дійсно можна виокремити різні прояви та аспекти позитивного ставлення до права, в тому числі, у різних правових системах, тому що правова активність країнах континентальної Європи суттєво відрізняється від правової активності, наприклад, в Арабських Еміратах чи в Саудівській Аравії. І так само вони будуть відрізнятися від проявів правової активності у державах пострадянського типу правових систем. Отже, виходячи з викладеного, правова культура на практичному рівні віддзеркалює усі рівні правової активності як форми правосвідомості. Цю позицію можна здебільшого підтримати, однак, на наш погляд складно зводити до єдиного знаменника абсолютно усі прояви правомірної поведінки (навіть коли вони є наслідком просто законослухняної поведінки, яка формується як вираження акцептованої правової активності). Набагато логічніше та доцільніше до сфери правової культури відносити лише практичний вираз усвідомленої правової активності, а не всіх її рівнів. Це допоможе відділити дійсно ціннісне ставлення до права, вміння з розумом, відповідально втілювати його приписи у свої вчинки, усвідомлення можливостей права для досягнення своїх законних цілей та інтересів, захисту прав, розуміння меж та можливостей застосування правових інститутів, від простого виконання правових норм в силу різної мотивації, в тому числі і внаслідок страху перед покаранням. Звичайно,

„автоматичне” виконання правових норм чи дотримання їх через побоювання негативних наслідків не може в повній мірі характеризувати стан правової культури. Тому пропонується співвідносити правову культуру виключно з усвідомленою правовою активністю як однією з позитивних форм правосвідомості. Причому, наголошуємо, що правову культуру слід розуміти виключно в практичному аспекті, а правову свідомість в усіх її формах – в інтелектуально-психологічному. Підтримуємо, що формою позитивної правової свідомості є правова активність, яка за рівнями поділяється на усвідомлену, акцептовану та звичаєву. Разом з тим, приєднуємося до думки, що до негативних форм правової свідомості відносяться її деформації (або спотворена правосвідомість), які представлені правовим нігілізмом, правовим інфантилізмом, правовим дилетантизмом, правовим інструменталізмом (прагматизмом), переродженою правосвідомістю. Не виключаємо, що розвиток суспільних відносин та зміни у сфері права приведуть до формування інших спотворених форм правової свідомості, тому вважаємо наведений вище перелік невичерпним.

Зважаючи на те, що окремі, попередньо висвітлені позиції, наштовхують на думку про близький зміст правової культури з окремими елементами правової системи, або ж правовою системою взагалі, доцільно звернути увагу на співвідношення цих категорій. Але такий аналіз буде неповним, якщо паралельно не дослідити також співвідношення обох зазначених понять із правовою свідомістю.

Складність формулювання правової системи пов'язана з розгалуженням вчень про це комплексне явище. Так, правову систему нерідко визначають як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами [44]. Близьке до наведеного визначення наводиться в роботі

П.М. Рабіновича „правова система являє собою систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі держав” [45, с. 194].

Щодо частин (елементів) правової системи, то С.С. Алексєєв визначає їх як:

а) об’єктивне (позитивне) право як сукупність загальнообов’язкових норм, виражених у законі, інших визнаних державою формах позитивного права;

б) правову ідеологію;

в) судову (юридичну практику) [46, с. 46-47].

Можна, звичайно, звернутися і до більш розлогого елементного складу правової системи, а саме:

- 1) право як сукупність створюваних й охоронюваних державою норм;
- 2) законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти);
- 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави;
- 4) судова й інша юридична практика;
- 5) механізм правового регулювання;
- 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування й тлумачення);
- 7) права, свободи й обов’язки громадян (право в суб’єктивному розумінні);
- 8) система складних і функціонуючих у суспільстві правовідносин;
- 9) законність і правопорядок;
- 10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правову культуру тощо);
- 11) суб’єкти права (індивідуальні й колективні), які організовують і приводять у дію весь правовий механізм;
- 12) систематизуючі зв’язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи;

13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси та ін.), що утворюють як би інфраструктуру правової системи [47, с. 26-27].

Проте, аналіз всієї сукупності перелічених правових явищ дають змогу стверджувати, що кожне з них по суті можна віднести до одного з великих блоків, об'єднаних у систему права, правову ідеологію та юридичну практику. Тобто насправді цей перелік відображає ті ж самі правові явища, але розбиті на більш дрібні групи. А „систематизуючі зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи” взагалі немає сенсу до елементів системи відносити, оскільки вони неодмінно присутні у будь-якій системі, без чого об'єднання елементів не може вважатися системою, тож буде простою сукупністю.

Отже, неможливо не помітити, що останнім часом виявляється тенденція до розширення меж правової системи, включення до неї окремих інших складових, хоча класична тріада її елементів залишається незмінною протягом десятиліть. До складу правової системи незмінно відносять систему права, правову ідеологію та юридичну практику. Але різниця між правовими системами багатьох країн може стати набагато меншою, якщо виходити не з конкретних правових норм, а із більш-менш постійних елементів, які використовуються для створення, тлумачення, оцінки норм. Самі норми можуть бути різноманітними до нескінченності, але засоби їх створення, систематизації, тлумачення показують наявність деяких типів, котрих вже й не так багато [48, с. 20; 49]. Таким чином, мова йде не про зміну конфігурації правової системи, а лише про певне розгалуження її компонентного складу, виділення зі складу укрупнених відносно однорідних компонентів більш дрібних.

Наочним є й те, що у наведеному вище елементному складі правової системи О.І. Харитонova та Є.О. Харитонов відносять правосвідомість та правову культуру до одного компонента – правової ідеології [47, с. 27]. Причому і те, й інше навряд чи можна визнати вірним, тому що будь-який

елемент правової системи не може „працювати” без правосвідомості. Правові норми є осередком правосвідомості правотворця. Кожен акт реалізації права, так само як і акт правозастосування, базується на правосвідомості відповідного суб’єкта. Мотивація до правомірних чи неправомірних вчинків також формується безпосередньо із залученням правосвідомості особи. На підставі цього, доходимо висновку, що правосвідомість взагалі не можна чітко віднести до будь-якого елементу правової системи, в тому числі і до правової ідеології. Правосвідомість пронизує усю правову систему зверху донизу.

Інша справа – правова культура. Раніше ми дійшли висновку, що, на відміну від правосвідомості, що опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права, правова культура, яка опосередковує практичний рівень, відповідно, знаходиться виключно у межах юридичної практики, як елемента правової системи.

Зважаючи на попереднє згадування про те, що правова культура формується історичним шляхом, в контексті даного дослідження не зайвим буде аналіз співвідношення правової культури і правової свідомості з правовим менталітетом та правовими традиціями.

Огляд сучасних наукових досліджень О.В. Волошенюком свідчить про неоднозначність оцінки співвідношення правосвідомості та правового менталітету. Значна кількість науковців розглядають їх як відокремлені, хоча і взаємопов’язані феномени. Так, А.С. Ібраєва розглядає правосвідомість і правовий менталітет як самостійні компоненти правової культури [50, с. 69], тобто правова культура знов-таки розглядається як більш широка по відношенню до правосвідомості категорія, хоча раніше нами таке твердження було спростоване. Т.С. Власова серед структурних елементів соціонормативної системи виокремлює законодавство, інституційні правові засоби, правову поведінку, індивідуальну правосвідомість, правову культуру і правовий менталітет [51, с. 19]. Помітно, що в останньому випадку правовий менталітет, правосвідомість

та правова культура розглядаються просто як рівнозначні елементи соціонормативної системи, поряд із законодавством. Хоча навряд чи це може бути вірним, бо правова поведінка, яка згадується авторкою, взагалі не є нормативною основою будь-чого. Натомість, вона сама кваліфікується як правомірна чи неправомірна на основі певних правових норм (законодавства). Саме ж законодавство, залежно від його сприйняття населенням, відіграє неабияку роль у формуванні правосвідомості, яка, у свою чергу, служить мотивацією для правомірної або неправомірної поведінки, а отже, для високого або низького рівня правової культури.

Однозначно позитивно сприймається твердження, що до складу правової культури входить не тільки те, що функціонує у теперішньому часі та просторі, а й історична спадщина, елементи правової культури минулого, що відіграли позитивну роль у розвитку правової системи [52, с.327]. Таким чином прослідковується взаємозв'язок між правовою культурою та правовим менталітетом.

Хоча далі знов спостерігається наочна термінологічна невизначеність. Так, у науковій літературі зазначається, що „правовий менталітет – це сукупність правової свідомості, правової культури і діяльності” [53, с. 8]. На підставі зазначеного підкреслюється співвіднесення цитованим автором досліджуваних явищ як частини та цілого, де правовий менталітет розглядається як ціле, а правова культура та правова свідомість – його частини. Тим не менше, взаємодія цих категорій вбачається дещо в іншій площині хоча б тієї причини, що правова культура та правосвідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу.

Продовженням попередньої є теза, що правовий менталітет є шаром правової свідомості, який являє собою сукупність почуттів, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права про правове життя, що складаються протягом тривалого періоду часу [54, с.88], але в ній з'являються нові позитивні та

спірні моменти. Серед позитивних відзначається акцент на формуванні менталітету протягом тривалого часу, тобто його історичної сутності. Разом з тим, викликає сумнів визначення менталітету як „шару правосвідомості”, що в кінці-кінців нічим не відрізняється від співвідношення правосвідомості і менталітету як частини і цілого, але вводить новий термін. Замість термінів „частина”, „елемент”, „компонент”, „складова” тощо, які чітко вказують на тип філософського співвідношення явищ, використовується термін „шар”. Під час аналізу позиції можна помітити, що автором мається на увазі той самий поділ правосвідомості на елементи, але помилковим термінологічним підходом це твердження лише заплутується.

Крім того, нами не підтримується включення до правового менталітету „теорій”, оскільки вони опосередковують вже науковий рівень з високим ступенем деталізації, глибоким рівнем усвідомлення та фундаментальною аргументацією, що менталітету, навіть на усвідомленому його рівні, навряд чи властиво.

Правовий менталітет, – на думку І.В. Галицького, – це відносно цілісна сукупність правових звичаїв, вірувань, думок, складова частина єдиної психокультурної традиції, явище світоглядного порядку, наслідок дії на правосвідомість колективного несвідомого, що має вияв у специфіці поведінки, локальних вчинках як результат формування світогляду від найдавніших форм протягом багатьох поколінь [55, с.44]. Зазначена позиція розглядається нами як більш фундаментальна, тому що враховує історичні витоки та природу правового менталітету, а також його (менталітет) як передумову правосвідомості.

У цьому аспекті можна дійти висновку, що правовий менталітет не тотожний правовій культурі та правосвідомості, опосередковує історичний правовий досвід певного суспільства, знаходить свій вираз у правовій свідомості (розумінні права та ставленні до нього), після чого

„переноситься” на практичну поведінку, тобто у сферу правової культури. Але постає питання, наскільки усвідомленим є такий правовий досвід.

Поширені в науковій літературі визначення «менталітету» умовно можна поділити на такі групи:

1) визначення, згідно з якими менталітет ґрунтується на неусвідомлених, колективно-несвідомих, архетипових його елементах;

2) дефініції, де акцент робиться на ментальній сфері, що визначається сукупністю усвідомлених елементів (образів, уявлень, цінностей, установок);

3) визначення, у яких відзначається присутність як усвідомлених, так і неусвідомлених (несвідомих) структурних компонентів, що тісно взаємодіють [56, с. 11; 57, с. 92].

Заслуговує на увагу останнє визначення менталітету (зокрема, і правового), де він розглядається як комбінація несвідомих та усвідомлених структурних елементів, тому що дійсно більшість елементів менталітету існують в якості звичаїв, моделей поведінки, архетипів, загальних уявлень, проте здобутки наук соціології, психології, культурології, антропології виводять значну кількість цих модусів на свідомий рівень, що дозволяє відступити від сприйняття менталітету просто як факту, як данності, і надає додаткових засобів та механізмів впливу на формування правового менталітету, прищеплення позитивних моделей поведінки у довгостроковій перспективі.

За О.В. Волошенюком, слід вирізняти статичні та динамічні складові правосвідомості, а також явні та приховані (свідомі та підсвідомі) елементи. За такого розширеного, «об’ємного» підходу до структури правосвідомості, правовий менталітет може розглядатися як її невід’ємна складова – статична й прихована, яка впливає на розвиток її динамічних та усвідомлюваних елементів [58, с. 45], що повністю корелює з попередньою тезою про вплив правового менталітету на трансформації правосвідомості. Отже, усвідомлення особливостей правового менталітету нації, певних

соціальних груп, суспільства в цілому дозволяє динамічно, в режимі реального часу змінювати окремі соціально-правові настановки, які з часом можуть вплинути на загальний якісний стан правосвідомості.

Погоджуємося з позицією М.Є. Черкас, згідно з якою аналіз вищенаведених визначень правового менталітету дає всі підстави стверджувати, що до його ознак слід віднести:

- 1) історичний характер;
- 2) стійкість;
- 3) наявність певної достатньо сталої системи правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, яка й відображає правову реальність;
- 4) показує ставлення особистості чи групи людей до законодавства, державної влади;
- 5) виконує регулювальну роль у процесі правотворчості та правореалізації, впливає на поведінку індивідів, національних і інших соціальних груп, класів, усього населення держави [57, с. 95].

У світлі зазначеного вище доцільно також дослідити співвідношення та взаємодію категорій „правовий менталітет” та „правова традиція” або „правові традиції”. Одразу наголошуємо на тому, що, хоча у даному випадку і використовуємо терміни „правова традиція” та „правові традиції” як стилістично близькі, сутнісно вони мають значні відмінності та в якості синонімів використовуватися не можуть.

С. Павлов наголошує, що «правова традиція» розуміється як історично перевірена форма правового досвіду, правової пам'яті, правових знань та правових уявлень, що передаються від покоління до покоління як прийнятний спосіб організації права у суспільстві, як модель формування правового устрою, правопорядку та ієрархії правових цінностей [59, с. 5]. В такому формулюванні правова традиція є дуже близькою до правового менталітету і визначається вона також через особливості сприйняття правових цінностей.

Також у правовій доктрині зазначається, що правова традиція не прагне зовнішньої чи внутрішньої точності, не шукає підтверджень, не показує шляхів. Вона є лише зустріччю двох сторін, вибором сегменту минулого чи оцінкою приписаних йому явищ задля того, щоб сучасність, розглянута з перспективи майбутнього, могла бути пов'язана з минулим як його гідне продовження, з огляду на успадковані цінності [60, с. 10]. Крім того, у західній класичній літературі із зазначеного питання стверджується, що розглядатися правова традиція може виключно в контексті культури [61, с. 2]. Причому якраз у західних наукових працях наочною є певна специфіка вживання терміна „правова традиція” (але не „правові традиції”, які, скоріше, вживаються у значенні звичаєвого права), де під ним може розумітися „правова система”, „група близьких за ознаками правових систем”, „правова сім'я”, „тип правової системи”.

За словами В.С. Кобко-Одарій, диференціація понять „правова традиція” та „правовий менталітет” є досить умовною, де правовий менталітет, який за своїм походження є соціально-адаптивним феноменом, накладає певний відбиток на правову традицію, тим самим заглиблюючи її у національні рамки й виділяючи її самотність серед інших правових традицій. Правовий менталітет торкається складної багатопланової сукупності механізмів і способів дій, які тісно пов'язані із багатовіковою культурою, традицією того чи іншого народу, їх набутими чи закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку суспільства. Правовий менталітет зберігає особливу ідентичність, невичерпні внутрішні сили, які коріняться в правовій традиції. Він функціонує в компонентах духовної культури й пластах культурних цінностей. Однак менталітет – це не система цінностей, а система способів оцінювання [62, с. 14]. Визнаючи обґрунтованість та глибину наведеної позиції, правова традиція та правовий менталітет нами також розглядатимуться як близькі явища, які є основою, передумовами формування правосвідомості певного типу. Правова ж культура, у свою

чергу, – є зовнішнім, практичним виразом усвідомленої правової активності (як позитивної форми правосвідомості), що виражається у правомірній поведінці та базується на ціннісному сприйнятті права як соціального регулятора.

За сутнісною суб'єктно-ціннісною інтегральною ознакою (характер правової діяльності, правових цінностей як її засобів і продуктів, прогресивна спрямованість правового розвитку суб'єктів права і правових умов їх життєдіяльності), Л.О. Макаренко поділяє правову культуру на такі види:

- цивілізаційна (формаційно-цивілізаційна) правова культура;
- національна (державно-національна) правова культура;
- інституційна (модусно-інституційна, групова) правова культура.

Цим поділом нею охоплюється поняття «правова культура» як на найбільш загальному вищому рівні (правова культура людства), так і на рівні особливих регіонів світу, суспільств, історичних епох, а також на найнижчому рівні конкретно-особливого інституту (рівень правової культури сім'ї, малої соціальної групи, правового інституту, власності, громадянства тощо). Причому, цікаво, що індивідуального рівня правової культури авторка не виділяє. Найнижчим рівнем правової культури в неї є групова або „модусно-інституційна” правова культура. Індивідуальний же рівень вона пропонує називати правокультурністю [20, с. 316]. Але це вбачається нелогічним відповідно до принципу єдності термінології, оскільки у правосвідомості виділяється суспільний, груповий (колективний) та індивідуальний рівні. Тому не зовсім незрозумілим є, з якої причини практичне втілення індивідуальної правосвідомості повинно позначатися іншим терміном.

Інколи рівнями правової культури називають макрорівень (особливості правового мислення всього суспільства чи певної соціальної групи на даному історичному етапі розвитку) та мікрорівня (особливостей правового мислення конкретної особи) [63, с.81]. Абстрагуючись від того,

що таке визначення правової культури є все ж таки ближчим до правової свідомості, недоліком вбачається і віднесення правової культури окремих соціальних груп до макро-рівня, оскільки суспільство є структурно неоднорідним феноменом, і правова культура певних груп може мати свою специфіку.

На підставі викладеного, пропонується виділяти наступні рівні правової культури:

- макрорівень (суспільна, національна правова культура, або правова культура групи національних правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією);
- мезорівень (правова культура певних соціальних груп);
- мікрорівень (індивідуальна правова культура).

Натомість, глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики.

1.2. Соціально-правові передумови аналізу правової культури та правової свідомості суспільства

Правова культура у сучасній науковій літературі здебільшого розглядається як частина культури загальної. Причому виділяється її індивідуальний, груповий та суспільний рівень.

І оскільки правова культура є вираженням назовні рівня правосвідомості особи чи суспільства в цілому, вона неодмінно перетинається з безліччю соціальних чинників, які здійснюють вплив як на її формування, так і опосередковують її функціонування.

Як зазначають дослідники, „зовнішній вигляд права та його внутрішній зміст невіддільні від соціального середовища, в якому воно існує, так само як і ефективна впорядкованість суспільних відносин

безпосередньо залежить від якості правових приписів та їх дійсної соціальної обумовленості” [31, с. 53]. Це нашо́вхує на думку про провідну роль соціуму у розвитку правової культури суспільства, адже формування правосвідомості як передумови виникнення правової культури пов’язано з юридичними та неюридичними детермінантами, більшість з яких носять соціальний характер. Правова культура „виростає” із загальної культури суспільства, залежить від очевидних та прихованих психологічних та соціальних чинників. В цьому контексті варто звернути увагу на думку Т.В. Михайліної, яка вважає, що приділення достатньої уваги потребує соціологічна концепція права, оскільки вона в повній мірі відбиває значення для формування права неюридичних чинників. Соціальне середовище породжує право, створює поштовх для його винесення на офіційний рівень, усвідомлення чого є дійсно перспективним для удосконалення чинного права з урахуванням його соціальної обумовленості [64, с. 216]. Виходячи з цього, необхідно усвідомлювати, що практична реалізація тих чи інших дій у сфері права є віддзеркаленням відповідного рівня правосвідомості осіб, яка, у свою чергу, є породженням комплексу здебільшого неюридичних факторів.

На сучасному етапі усталеним є визнання права одним із найбільш важливих і дієвих важелів регулювання суспільних відносин. Однак, слід враховувати, що право як елемент надбудови не є ізольованим соціальним явищем, а перебуває весь час у русі та є невід’ємною складовою суспільних процесів. У зв’язку з цим варто зауважити, що право тісно пов’язане зі станом суспільного розвитку і у зв’язку зі змінами, які відбуваються в суспільстві, потребує відповідного реформування [65, с.97]. В даному дослідженні повністю підтримується погляд на право як на надбудову, ефективний вплив на яку в найбільшій мірі можливий через її базис. Внаслідок цього правова культура та правова свідомість як породження правової настройки відчуватимуть найбільш суттєвий вплив

через елементи базису, тобто через власне соціальні та економічні, відносини.

Також складно не звернути увагу на те, що „правова культура має особливу соціальну цінність, яка відображається на практиці суспільно-політичного життя. Правова культура спирається на юридичні засади суспільного функціонування, виховання поваги до нормативно-правових приписів, у такий спосіб впливає на свідомість громадськості для утримання її від незаконних дій” [66, с. 22]. Отже, коріння правової культури, а так само і правової свідомості, варто шукати у інших площинах – політичній, економічній, психологічній, ментальній, культурній, – які хоча й межують з правовою системою, здійснюють безпосередній вплив на неї, але, очевидно, з нею не співпадають.

Визнання настільки суттєвого впливу соціуму на юридичну сферу заклало підґрунтя для формування соціологічної концепції права, яка згодом вилилася в науку юридичну соціологію. Так, С.В. Савчук вказує на формування трьох основних проблемних напрямків дослідження в сфері юридичної соціології, серед яких:

- 1) соціальна обумовленість права;
- 2) соціальний механізм дії права;
- 3) ефективність дії законодавства та правозастосовчої діяльності [67, с. 11].

Повністю погоджуємося з такими умовними напрямками та вважаємо, що для всебічного аналізу підґрунтя правової культури та правової свідомості окремому дослідженню підлягає кожний з них.

На думку представників соціологічної школи, основна проблема полягає в тому, що закон не в змозі передбачити всі можливі особливості правозастосування, контраверсійні труднощі й форс-мажорні обставини, а лише юридична практика (зокрема, судова діяльність) наповнює правові норми реальним змістом, який є когерентним конкретно-історичним обставинам. Тому, на переконання представників соціологічного напрямку,

в питаннях права загалом та правозастосування зокрема вирішального значення набувають аспекти особливостей суспільних відносин, правової політики і правового регулювання правосвідомості. Саме ці детермінативні аспекти мають першочергове значення і потребують пріоритетної уваги [68, с.39-40]. Зазначене безумовно заслуговує схвальних відгуків та визнання правильності акцентуації на соціальному змісті у праві. Проте, водночас, можна зауважити на відсутності необхідності передбачати абсолютно всі особливості невичерпної кількості суспільних відносин у правових нормах, тому що навіть спроба цього заздалегідь приречена на провал. Частково це реалізується у країнах англо-саксонського типу, але навіть казуальне регулювання все одно не в змозі передбачити вичерпно всі відносини у праві, хоча б внаслідок розвитку соціуму та постійній появі нових і нових відносин, що потребують регулювання. У системах континентального права це апріорі неможливо. Та цього від права і не вимагається.

В якості логічного продовження попередньої тези можна процитувати В. Плавича, який вважає, що право є одним з найбільш важливих і дієвих існуючих важелів регулювання суспільних відносин, останнє як соціальне явище, безперечно, зумовлене специфікою функціонування і розвитку самого соціуму. Варто зауважити, що право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку і в силу змін, які відбуваються в суспільстві, потребує відповідного реформування. Будучи відбитком соціально-економічної політики держави, яка спрямована у майбутнє, право здатне сприяти формуванню нових суспільних відносин, які ще перебувають у зародковому стані. Слід відзначити, що право є явищем, що динамічно розвивається під впливом інших соціальних, політичних, ідеологічних та інших чинників, та відповідно до стану соціально-економічних та інших відносин, потребує суспільного розвитку [69, с. 22-23]. Тож, знаходить підтвердження думка про динамізм соціуму, особливо в сучасному світі, внаслідок чого безперспективно навіть

намагатися передбачити у праві усі можливі варіації суспільних відносин. Натомість особливої актуальності набуває динамічний аспект регулятивної функції права, на підставі якої для ефективного правового регулювання, по-перше, достатньо створити та закласти правові моделі на майбутнє (тобто зробити правові конструкції досить широкими, з урахуванням перспективи розвитку правовідносин); а, по-друге, критично необхідно враховувати соціальну обумовленість права, але не у деталях, а в узагальнених потребах та інтересах суб'єктів права.

Соціальну обумовленість права можна назвати тією основою, яка в подальшому і формує його ефективність. Саме врахування (або, навпаки, не врахування) під час нормопроєктування соціальних чинників включає позитивні або негативні аспекти соціального механізму дії права, тобто сукупності суспільних детермінант, які впливають на його дію.

Проте соціальний механізм дії права працює не відокремлено, а знаходиться у постійній та безперервній взаємодії із психологічним механізмом дії права та юридичним механізмом дії права (або, як його ще називають, механізмом правового регулювання), як справедливо зазначається багатьма відомими теоретиками права. Таким чином, кожне суспільне явище (яке впливає або може певним чином вплинути на сферу права) сприймається особою (а точніше, її психікою). Можна сказати, що на цьому етапі відбувається точка зіткнення соціального та психологічного механізму дії права. А оскільки правосвідомість складає ядро психологічного механізму дії права, всі соціальні передумови на свідомому чи підсвідомому рівні перетікають у неї.

Після обмірковування, усвідомлення нового „соціального матеріалу” формуються психологічні передумови для подальших дій особи у сфері права. Виникає бажання вчинити правомірно або неправомірно, вплинути на якість правових норм або обійти їх тощо. Отже, юридичний механізм дії права також знаходиться у нерозривному зв'язку з соціальним та з психологічним, оскільки саме в цій площині ми можемо здійснити

кваліфікацію поведінки як правомірної чи неправомірної, виявити її відповідність певним правовим нормам. В перелічених діях, які є безпосереднім наслідком правосвідомості особи, і втілюється її правова культура. За цими практичними рухами і можна констатувати відповідний рівень правової культури в суспільстві. Причому сказати, що її нема взагалі, неможливо, так само як і щодо правосвідомості. Просто доцільно визначати її більш високий чи низький рівень для подальших дій відносно її формування.

Слід зазначити, що низький рівень правової культури може виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами. Також він виявлятиметься у зовнішній стороні юридичної грамотності населення, тобто наявності знань, куди звернутися з певною скаргою, як поводитися у певних правових ситуаціях, у грамотності складання документів юридичного характеру [70, с. 78].

Правова культура суспільства також безпосередньо залежить від якості нормативно-правових актів, яка в результаті впливає на їх ефективність. Але і в цьому питанні неможливо відійти від соціальної складової. Тому абсолютно вірним представляється судження, відповідно до якого „важливою передумовою, що робить відносну уніфікацію правових уявлень не лише необхідною, але в значній мірі й можливою, є найбільш загальні соціологічні та природні закономірності, що виявляються у будь-якому суспільстві, в тому числі в юридичній нормативності” [71, с. 318]. На підставі цього можна зробити висновок про наявність соціальної складової у самій природі правової норми.

Тому можна в повній мірі погодитися з В.В. Ладиченком, за словами якого, „ступінь свободи людини в суспільстві визначається умовами суспільного життя, розвитком соціальних інститутів, які опосередковують відношення людини до інших членів суспільства, до суспільства в цілому і до держави. ... В умовах, коли правові норми є виразом об'єктивної

необхідності, вони служать вільній життєдіяльності всього суспільства і кожного з його членів. Свобода індивіда не просто не обмежується – навпаки, тільки виконуючи правові розпорядження, він вільний, лише за умови їх виконання можливий соціальний прогрес, досягнення мети суспільства і власної мети людини” [72, с. 17].

На соціально-економічному контексті права робить наголос і О.П. Васильченко, який стверджує, що економічна криза, яка стала новою політичною реальністю, призводить до режиму суворой економії, що загрожує суспільній солідарності і посиленню системи захисту прав людини [73, с. 3]. Право є ефективним тоді, коли воно відповідає сутності та змісту процесів, що відбуваються в економіці. У той же час, якщо соціально-економічні гарантії з боку держави матимуть об’єктивне економічне підґрунтя, то вони знайдуть практичну реалізацію [74, с. 15].

Отже, наявність соціальної складової у всіх аспектах формування та дії права на сучасному етапі є майже аксіомою для демократичних держав, що виявляється і в методології його дослідження, у якій значну частину складають методи соціологічні (зокрема, опитування).

Але, за думкою Є. Лукашевої, дослідника слід застерегти як від абсолютизації соціальної сторони права, так і від применшення ролі специфічно-юридичного аспекту права. Специфіка права як юридичного феномену повинна неодмінно враховуватися [75, с. 32-33]. І хоча ця теза була висловлена у 70-х роках минулого століття, можна сказати, що зараз вона також не втратила своєї актуальності.

Навіть більше, представники юридичної науки постійно повертаються до згаданої ідеї, вона знаходить розширену аргументацію та все більше застосування у юридичній практиці. Так, „важливою передумовою, що робить відносну уніфікацію правових уявлень не лише необхідною, але в значній мірі й можливою, є найбільш загальні соціологічні та природні закономірності, що виявляються у будь-якому суспільстві, в тому числі в юридичній нормативності” [76, с. 318]. Таким

чином, послідовне єднання соціального, економічного та політичного контексту з нормативною складовою здатне забезпечити сталий розвиток.

Тим не менше, специфіка права як соціального явища є настільки суттєвою, що абстрагуватися повністю від власне юридичних якостей норм, процесів та вчинків не представляється можливим. Проте, необхідно знаходити баланс між аналізом власне юридичного у праві (що мало місце за радянських часів та було вираженням пануючого на той час позитивізму) та соціальної складової (що домінує у дослідженнях зараз). Оскільки правова культура є одночасно соціальним та юридичним явищем, її дослідження повинні враховувати таку особливість даного інституту, що неодмінно повинно знаходити вираження у методології.

Викладене дозволяє зробити висновки, що практична реалізація тих чи інших дій у сфері права (правова культура) є віддзеркаленням відповідного рівня правосвідомості особи, яка, у свою чергу, є породженням комплексу здебільшого неюридичних факторів.

Але, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізму дії права. Тому саме в цій площині варто шукати витоки ефективності права, обов'язково враховуючи обопільний вплив правосвідомості населення та його правової культури на ефективність дії правових норм, і навпаки, ефективність дії права як чинник підвищення рівня правосвідомості та правової культури.

За радянських часів та в перші роки незалежності у дослідженнях ефективності права переважав формальний підхід, оскільки роль соціуму у процесі формування права зводилась до мінімуму, а право розглядалося здебільшого як продукт держави. Правова ж культура або не досліджувалася взагалі, або зводилася до правомірної поведінки, неухильного дотримання правових приписів.

Пізніше у науці відбувається переосмислення ролі різних компонентів та важелів впливу під час формування права. „Вплив ідей синергетики на логіку процесу пізнання веде до перегляду когнітивного образу правосвідомості, що набуває таких рис, як складний та самоконструйований характер, динамічність та ієрархічна структурованість, а також до перегляду існуючих підходів і до праворозуміння, що обумовлює не появу нового типу праворозуміння, а формування „світоглядної стратегії” дослідження феномена права, орієнтирами якого є переосмислення таких положень як об’єктивність та раціональність, стабільність та статичність, одномірність та закритість права” [77, с. 9]. А отже, роль соціуму неухильно збільшується, що підкреслюється більшістю науковців. Однак, на фактичну методологію досліджень у галузі права це почало накладати відбиток значно пізніше.

Вагомим внеском у сучасну юридичну науку можна вважати переорієнтацію у розумінні співвідношення правових регуляторів та суспільства. „Глобальний онтологічний зв’язок права й соціуму полягає в тому, що чинне право є частиною буття й свідомості суспільства, а не зовнішнім явищем щодо нього. Ступінь впливу права на суспільні відносини, динаміку, стабільність чи конфліктність соціуму певним чином визначає генетичний зв’язок його історичного походження права з соціокультурною природою й ефективністю дії юридичних норм” [78, с.8]. А якщо право розглядати як невід’ємну частину самого буття соціуму [79, с. 84], це у будь-якому разі має вплинути на засоби підвищення правової культури і правової свідомості. Абсолютно іншого характеру та сенсу набувають спроби змін лише в окремих точках правової реальності. Натомість, множина вхідних та вихідних чинників з усіх „куточків” існування та функціонування права у соціумі може привести дослідника до якісних трансформацій. Мова йде про те, що навіть точкові заходи із підвищення правової свідомості окремих груп населення (наприклад, проведення тренінгів щодо взаємодії суспільства та поліції, підвищення

соціальної престижності суддів та суду) необхідно просочувати ідеєю про необхідність права як такого. Наразі у суспільстві наочним є домінування думки про недосконалість правових норм, вади їх дії, вибіркоче застосування тощо, – і нерідко висловлюються аргументи на користь того, що у разі, якщо людина не відчуває себе захищеною, право не працює, то воно й не потрібне. Важливо змінити цей стереотип. Варто систематично доносити до суспільства, що будь-яке соціальне явище, в тому числі і право, не позбавлене вад, але це не робить суспільство без права кращим. Право є необхідним з точки зору встановлення певного порядку, фіксації зрозумілих „правил гри”. Тим не менше, у демократичній державі вади права повинні не замовчуватися чи, навпаки, заговорюватися, а вчасно виявлятися та коректуватися. Тільки така увага до потреб і очікувань людини у співвідношенні з особливостями існування та функціонування правових норм зможе привести до позитивного сприйняття права і високого рівня правової культури, навіть за наявності певних дефектів права (існування яких, як було виявлено вище, насправді є цілком природнім).

В науковій літературі все частіше обґрунтовується теза про те, що „соціологічні методи вивчення права відкривають справжні перспективи (порівняно з формально-догматичною методологією юридичного позитивізму) для з’ясування сутності і соціального призначення права та ефективності його дії в суспільстві. Соціологічний підхід до праворозуміння базується на тому, що право існує в нерозривному зв’язку з суспільними відносинами, які і є об’єктом правового регулювання, а тому правові норми необхідно аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися, і в яких діє певна правова система” [80, с. 10-11]. Ця теза заслуговує на повну підтримку, оскільки витoki права у суспільстві можна знайти задовго до того, як навіть з’являється ідея прийняття певної правової норми. Тому і причини ефективності чи неефективності права, що

безпосередньо впливає на правову культуру, слід шукати в соціальній площині.

Це не означає, що необхідно зовсім відмовитися від формально-юридичного методу дослідження, навпаки, його необхідно поглиблювати та розширювати його межі за рахунок використання методик у комплексі. Так, у тлумаченні права слід якомога більшого значення надавати телеологічній складовій, тобто аналізу мети та умов прийняття відповідної норми. Заглиблення ж у причини та обставини прийняття певної норми надасть більше можливостей для її корекції. А якість законодавства, у свою чергу, виступатиме однією з фундаментальних складових корекції правової культури.

Крім того, необхідно більш широко використовувати соціологічні методи соціальної обумовленості права, тому що у країні, де „соціальна обумовленість права знаходиться за межею допустимого мінімуму, здійснюється вплив зі знаком „мінус” на ефективність юридичних норм, і це є підґрунтям негативних трансформацій правосвідомості” [64, с. 85]. Причому не можна сказати, що соціологічні дослідження в галузі права в Україні не застосовуються. Більше того, майже кожна дисертаційна робота супроводжується проведенням опитування у галузі права та його аналізом. Тим не менше, на соціологічних опитуваннях вітчизняна юридична наука і зупинилася, а інші дослідження здебільшого проводяться громадськими та міжнародними організаціями, і є нерозповсюдженими методами наукового пошуку. Внаслідок цього результати подібних досліджень дуже слабо висвітлюються у науковій літературі та впроваджуються у практику, а наука нашої держави суттєво відстає у використанні сучасних методик оцінки рівня правової культури, а отже, не отримує репрезентативних результатів. Як приклад можна навести методику застосування „Репортеру відкритого суду”, що вже давно запроваджується міжнародними організаціями під час реалізації громадських проектів, але залишається поза увагою науковців. А якраз така методика надала б широкі можливості

для оцінки рівня правової культури всіх учасників судового процесу з формуванням подальших пропозицій щодо її корекції.

Таким чином, можна зробити висновок про необхідність розширення соціальної складової у методології дослідженні рівня правової культури населення. Причому не обмежуватися традиційно застосовуваними методами, а звернути увагу на сучасні методики, розроблені світовою наукою та практикою, зокрема на усталені практики міжнародних та громадських організацій [81, с. 13].

Також не зайвим буде звернути увагу на розробку проблематики функціонування правової культури, її видів та рівнів, що зумовило існування окремого напрямку вивчення феномену правової культури, а саме правової культури окремих соціальних, вікових, професійних груп та корпорацій. Ще одним актуальним напрямом подальших теоретико-правових досліджень предмета правової культури, поряд із зазначеними вище, вважаємо дослідження правової культури окремих професійних груп, зокрема військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових/воєнізованих формувань в умовах та з урахуванням досвіду протистояння російській терористичній агресії [82, с. 181-182]. Тобто аналіз національного контексту правової культури та правової свідомості буде неповним, якщо не розкрити особливості групової правової культури, яка у соціально-правовій реальності України наразі характеризується низьким рівнем внаслідок переважаючої доформованої правової свідомості окремих соціальних (в тому числі, професійних) груп. Причому до соціальних груп, які традиційно демонструють та уособлюють деформовані типи правосвідомості (а саме, маргінальні шари населення, криміналітет тощо), в нашій державі додаються військовослужбовці, поліція, пенсіонери, молодь та інші. Деформації правової свідомості кожної з перелічених соціальних груп характеризуються власними особливостями та по-різному впливають на національну правову культуру та національну правову реальність як таку.

Зокрема, деформована правова свідомість представників органів внутрішніх справ сама по собі є каталізатором деформацій правової свідомості широких верств населення. Порушення процесуального порядку, низький рівень кваліфікації співробітників ОВС, перевищення ними своїх повноважень (аж до застосування катувань під час проведення слідчих дій, що мало місце в Кагарлику і насправді не є винятковим випадком для слідчої практики України), притягнення завідомо невинних до юридичної відповідальності, гонитва за статистичними показниками замість реального підвищення якості правоохоронної діяльності – створюють повністю спотворене сприйняття права та держави у свідомості населення. Враховуючи ж стійкість страху перед державним апаратом, подолання подібного його сприйняття представляється реальною проблемою, вирішення якої можливо у середньо- та довгостроковій перспективі за допомогою широкого комплексу соціально-організаційних заходів, частина з яких має знайти відображення на юридичному рівні.

Хоча найбільш значущою проблематикою нашої держави визнаються деформовані типи правосвідомості молоді. Країна, в якій молоде покоління не бачить перспектив, не відчуває себе захищеним, не бачить можливостей для самореалізації та соціальних ліфтів, – не має майбутнього. На тлі ж скорочення населення країни, міграційних та глобалізаційних тенденцій зазначене виглядає особливо загрозливо. І знов-таки, підвищення рівня правової культури молоді є не тільки і не стільки завданням юриспруденції, в рівній мірі це стосується соціально-економічної сфери (як то, забезпеченість молоді житлом, гідні умови праці та гідний рівень заробітної плати, наявність соціальних гарантій та працюючих соціальних ліфтів).

Отже, усе вищевикладене дає розуміння комплексної юридико-соціальної природи правової свідомості і правової культури та можливості перейти до дослідження проблем методології аналізу цих явищ, про що і піде мова у наступному підрозділі.

1.3. Методологічна складова дослідження правової культури як відображення позитивних форм правосвідомості: історична ретроспектива та сучасні трансформації

На сучасному етапі немало досліджень у галузі права присвячено правовій культурі та правосвідомості, що підкреслює актуальність цих питань. Вносяться численні пропозиції щодо підвищення рівня правової культури населення. Проте дуже слабкою представляється методологічна база виявлення поточного рівня зазначених явищ, тобто не зрозуміло, що брати за точку відліку під час підвищення рівня правової культури. Таким чином, скринінг фактичного стану правової культури, яка витікає із правосвідомості громадян, вбачається дійсно важливим компонентом на шляху до правової демократичної держави. В той же час, не менш важливим питанням є те, яким чином та якими засобами дослідники формують картину про сучасний стан речей, тобто методологія дослідження виходить на перше місце за значущістю в даному процесі.

На переконання вчених, у дослідженні має переважати так званий «методологічний реалізм», відповідно до якого правильний вибір методології дослідження не гарантує, але значною мірою зумовлює належний результат [83, с. 26-27; 84, с. 122]. Це представляється вірним, бо варіативність наукових результатів та їх достовірність безпосередньо залежить від вихідних положень, прийнятих дослідником за основу, а також від обраних ним методологічних підходів, конкретних методів дослідження та коректності їхнього застосування.

Крім того, слід враховувати особливості, які характеризують дослідження у різних групах наук. Бо, за словами М. Серебро, з методологічної точки зору кожному типу раціональності властиві свої основні пізнавальні принципи. Для класичного типу раціональності характерними є принципи монізму, історизму, об'єктивності, раціональності та детермінізму. Для некласичного типу – діалогізму,

поєднання раціонального та ірраціонального, об'єктивного та суб'єктивного. Постнекласичний тип проявляється перш за все у використанні принципів додатковості, міждисциплінарності, інтерсуб'єктності та плюралізму [85, с. 54-55].

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу доцільних методів аналізу правової свідомості та правової культури, корисним буде розкрити застосовуване в роботі розуміння методології та системи методів як такої.

Найбільш усталеним на сьогодні підходом є розуміння методології як системи принципів, прийомів, способів наукової діяльності, що застосовуються для здобуття істинних знань, які відображають об'єктивну реальність [86, с. 273]. Варто відзначити універсальність наведеного визначення, яке в рівній мірі може бути застосоване до усіх галузей наукового знання та усіх наукових досліджень.

Тим не менше, галузеве наукознавство постійно здійснює спроби формулювання поняття методології з урахуванням специфіки формування та використання певних наукових знань. В якості одного з прикладів визначення методології у сфері саме правової доктрини можна навести таке, як „складне утворення, дослідницький інструментарій усієї юридичної науки, передумови та принципи організації теоретико-пізнавальної та практично-перетворювальної діяльності [87, с. 36], що дійсно відображає особливості досліджень у царині соціальних наук.

Існує точка зору, що методологія юридичної науки включає в себе такі ознаки:

- 1) сукупність принципів, способів, прийомів і засобів вивчення предмета дослідження;
- 2) складне юридичне утворення;
- 3) дослідницький інструментарій;
- 4) система різних методологічних рівнів і методів пізнання предмета дослідження;
- 5) наука про методи [89, с. 16].

Звертає на себе увагу той факт, що наразі у цілому відбувається процес затвердження нової парадигми методології юриспруденції як стійкої дослідної бази, забезпеченої філософськими, загальнотеоретичними та галузевими досягненнями [90, с. 34]. Тільки комплексність даних у сучасному, стрімко змінюваному світі здатна забезпечити об'єктивність та репрезентативність досліджень.

Хоча слід визнати, що „сучасній методології правничої науки й освіти значною мірою перешкоджають стереотипи наукових підходів щодо визначення основних проблем правознавства, які існують уже довго і з часом перетворилися у систему міфів цієї науки” [91]. Так, повсякчасно у наукових працях спостерігається розлоге дискутування про необхідність утвердження прав людини і громадянина, гуманізацію права, відхід від радянських підходів, а закінчується все пропозиціями щодо необхідності підвищити юридичну відповідальність за певні види діянь (безумовно, з загальною соціальнокорисною метою). Зрозуміло, що така стереотипізація у жодному разі не сприяє підвищенню рівня правової свідомості.

Загальнонаукова класифікація методів може бути охарактеризована як більш-менш усталена, але інколи спостерігаються незначні відхилення. Базові класифікації методів побудовані на критерії можливості застосування методів в тих чи інших видах (групах) наук. Але така класифікація, на наш погляд, потребує уточнення, оскільки важливим представляється не лише сфера використання певного методу, а й галузь наукового знання, в межах якої відбувається формування та розвиток конкретних методів дослідження, методики їхнього застосування.

На думку Е. Оржинської, найбільш повною видається така класифікація методів:

- 1) всезагальний метод (філософські методи) – діалектика, завдяки якій пізнаються закони розвитку природи, суспільства та мислення, і метафізика, без якої діалектиці не буде чого вивчати;

2) загальні або загальнонаукові методи, які застосовуються у всіх або більшості наук;

3) спеціальні (окремі) методи, які застосовуються в окремих науках чи галузях науки;

4) окремі інструментальні та інші допоміжно-технічні методи – це якісні методи дослідження, застосування яких потребує використання різноманітних пристроїв, приладів, механізмів, технологій [91, с. 22].

Тим не менше, у висвітленій класифікації залишається незрозумілим, чому філософський або всезагальний метод виділяється із групи методів загальнонаукових, оскільки майже всі загальнонаукові методи (за незначними винятками) також у своїй природі є філософськими. Ще одним зауваженням є виділення в окрему групу інструментальних методів, оскільки у сучасному digital-суспільстві традиційні методи зазнають змін, і насправді майже будь-який з них може застосовуватися, як із використанням спеціального обладнання, так і без такого. Як-от усі соціологічні методи наразі можуть передбачати застосування комп'ютерних технологій як для збору вихідної інформації, так і для її обробки. Хоча так само соціологічні дослідження можуть проводитися без зазначених пристроїв та програмних комплексів. Тож, виникає питання, до якої групи методів у даному випадку відносити соціологічні.

Ще однією цікавою та досить обгрунтованою позицією є представлення методології у структурному плані двома основними групами (блоками, рівнями) методів (методологічних знань). А саме, теоретико-світоглядний блок (рівень) методологічних знань складається із сукупності таких загальних способів (шляхів) пізнання, змістовий вибір яких залежить від світоглядної позиції дослідника. Це насамперед домінуючий світогляд, що являє собою цілісну сукупність панівних для певної історичної епохи ціннісних настанов (переконань, ідей, принципів) пізнавальної й практичної діяльності людей і є історично зумовленим. У межах домінуючого світогляду формується й інший структурний

компонент цього блоку методологічних знань – стиль наукового мислення – притаманний для певного історичного часу (епохи, періоду, етапу) загальний тип мислення, який стійко виявляється в розвитку основних наукових напрямів цього часу й зумовлює певні уніфіковані уявлення в процесі пізнання. Конкретизованим виявом стилю наукового мислення є наукова парадигма – сукупність фундаментальних теоретичних настанов, узятих наукових співтовариством за зразок вирішення певних наукових завдань. Наукова парадигма розглядається як комплексна й суттєва для певного часу характеристика, зміст якої визначається існування певних домінуючих шкіл, теорій, концепцій. Природно, що в межах дослідження правосвідомості наукова парадигма визначається насамперед тим чи іншим типом праворозуміння. Останнім структурним компонентом теоретико-світоглядного блоку є наукові принципи пізнання – найбільш загальні, вихідні світоглядні положення, що спрямовують суб'єкта пізнання на здобуття достовірних знань. Інструментальний блок методологічних знань відрізняється від теоретико-світоглядного тим, що його структурна побудова складається з певної системи більш конкретних, «нейтральних» за своїм змістом методів, які в процесі дослідження виконують, умовно кажучи, функції «технічних» пізнавальних засобів-інструментів. Із класифікацій цих методів більш ґрунтовним, на думку Д. Єрмоленко, є їх поділ на такі групи:

- 1) загальнофілософські;
- 2) загальнонаукові;
- 3) спеціальні.

Останню групу можна умовно поділити на дві підгрупи:

- а) спеціальні методи конкретної науки та її галузей (у нашому випадку, юридичної науки);
- б) спеціальні методи, запозичені з інших наук [92, с. 13].

Виділення дослідником теоретико-світоглядного та інструментального блоків (рівнів) методологічних знань, на наш погляд,

представляється досить корисним як у загальній методології, так і у сфері прикладних юридичних досліджень, а от поділ методів на групи є цікавим та своєрідним, але таким, що потребує доопрацювання.

Отже, як можна побачити з викладеного, найчастіше у науковій літературі згадуються такі види методів як загальнонаукові та спеціальні. Причому під загальнонауковими розуміються методи, застосовувані у всіх або практично всіх науках. Варто додати, що абсолютна більшість методів даної групи розроблено загальною філософією, внаслідок чого вони в рівній мірі відповідають завданням, які ставляться перед будь-якою наукою. Тому, як зазначалося вище, не вважається за доцільне виділяти в окрему групу філософську методологію, натомість, відносити її до загальнонаукових методів.

Спеціальна методологія традиційно характеризується застосуванням у межах конкретної науки або групі споріднених наук. Для її застосування необхідною є наявність у дослідника спеціальних знань, без яких метод не може бути застосованим коректно.

Поряд із зазначеними, періодично згадується ще й група приватнонаукових методів дослідження, наявність яких у класифікації методів повністю підтримується. Виділення в окрему групу приватнонаукової методології проводить межу між:

а) методами, які і розробляються, і використовуються у межах однієї науки або групи споріднених наук (наприклад, метод правової компаративістики), – тобто приватнонауковими методами;

б) методами, методика застосування яких формується у межах однієї науки, групи споріднених наук, але вони можуть широко „запозичуватися”, використовуватися у межах інших наук для більш глибокого та фундаментального дослідження (наприклад, група соціологічних, психологічних методів, статистичний метод тощо). Саме такі методи в роботі визнаватимуться як спеціальні [93, с. 27].

Таким чином, для цілей цієї наукової праці у класифікації підтримується відділення наступних груп методів:

1. загальнонаукові;
2. приватнонаукові;
3. спеціальні.

Критеріями їхнього визнання є, по-перше, „походження” методів (формування певного методу, розвиток методики його застосування у межах конкретної науки або групи споріднених наук); по-друге, сфера застосування конкретного методу дослідження.

Методологічні підходи змістовно відрізняються від методів дослідження та вказують на базові засади та принципи, на яких воно будується. Тоді як метод розуміється як сукупність прийомів та способів, спрямованих на досягнення результату, який ставить перед собою дослідник.

Тривалий період на радянському та пострадянському просторі нормативізм вважався основним та беззаперечним підходом правових досліджень. „Домінування нормативіського підходу в методології юриспруденції детермінувало її державоцентристську/державоцілеспрямовану парадигму” [94, с. 183-184]. Навіть у сфері правової культури, носієм якої передусім виступає людина, пріоритет визнавався за простим дотриманням правових приписів, тобто у межах законності. Тобто за державою визнавалася провідна роль навіть у такому феномені як правова культура. На розуміння правової культури також спостерігалось ідеологічне нашарування, тобто правокультурною, скоріше, вважалася особа, готова відстоювати публічні інтереси, захист державної власності, аніж та, яка стояла на позиціях примату прав людини, їх найвищої соціальної цінності.

Сучасний етап пізнання правової культури вітчизняною теоретико-правовою наукою характеризується подоланням радянських стереотипів у методології вивчення та оцінці зазначеного поняття, а також формуванням

нових підходів до його вивчення, серед яких пріоритетне місце належить аксіологічному, антропологічному, соціологічному та філософському [92, с.180-181], – пише М. Коба. Відхід від них відбувається болісно і нерідко непослідовно, значний вплив на що здійснює сфера юридичної практики, яка просочена пережитками радянського минулого і вказує на низький рівень правової культури на усіх рівнях. Нерідко це призводить до пропозицій „насадження” правової культури за звичкою адміністративними методами, що остаточно замикає коло негативного досвіду.

Насправді силовими методами у жодному разі не можна досягти високого рівня правової культури. Лише реальне, а не декларативне, визнання людини вищою соціальною цінністю, наявність діючих гарантій здійснення та можливості захисту її прав, здатне змінити рух у бік позитивної правосвідомості населення країни. А вона, у свою чергу, – у бік підвищення рівня правової культури. Одним зі шляхів цього є розширене використання у дослідженнях юридичного характеру антропологічного підходу.

Існує погляд, що антропологічний підхід може бути корисний для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини та суспільства, його використання є необхідно передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами й людьми, що представляють різні правові культури. Антропологізація є певним ядром раціоналізації та ідеологізації культури [95, с. 10-11]. Особливого значення це набуває у глобалізованому (та постглобалізованому внаслідок карантину) світі, де культурні та ментальні риси можуть згладжуватися, перетікати одна в одну. Повага до культурних особливостей, до історичних умов розвитку формує лояльне сприйняття і специфіку правових систем, які, насправді, є відображенням культури. Тому й правова культура за своєю природою є невіддільною від людини, не може бути пізнана без

врахування особливостей розвитку соціуму та толерантного ставлення до них.

Вірною, на наш погляд є теза Ю. Оборотова, який стверджує, що юридична антропологія свідчить про те, що кожна правова культура має право на автономію, і варто було б окреслити межі цієї автономії, визнати плюралізм правопорядків, відмовившись від етноцентризму (європоцентризму). Як показали антропологічні дослідження, за державним правом (правом держави) найчастіше ховаються інші недержавні форми права, які сьогодні стають теоретичною базою концепції правового плюралізму [96, с. 8]. У зв'язку із зазначеним, антропологічний підхід, поєднаний із принципом правового плюралізму, допоможе у роботі досягнути єдності та специфіку правової культури різних суспільств. Нами було відзначено вище, що у дисертації не підтримується підхід щодо наявності так званої глобальної правової культури внаслідок її гетерогенності. Під час спроб охарактеризувати такий рівень буде більше винятків та умовностей, ніж загальних тенденцій. Разом з тим, для виявлення загальних тенденцій розвитку та існування правової культури та правової свідомості окремих суспільств, держав, регіонів описаний підхід може бути дійсно корисним щонайменше тому, що такі соціальні явища в будь-якому разі навіть в одній державі не представляють собою монолітне утворення.

Сучасний етап розвитку пізнання характеризується у світі підвищенням заінтересованості до первинних методологічних засад, які носять чисто онтологічний і гносеологічний характер [97, с. 7], що вказує на новий виток розвитку філософії як „науки наук”. Значна кількість явищ у сфері соціальних наук (зокрема і у праві) тривалий час знаходили своє пояснення через філософські категорії. Періодично відбуваються спроби відійти від класичної загальнонаукової методології на користь спеціальної. Але, жодним чином не применшуючи значення спеціальних досліджень та необхідності розвитку й використання приватнонаукових і спеціальних

методів, визнаємо фундаментальну роль у розвитку юриспруденції саме базових філософських методів. Правова культура та правова свідомість як явища нематеріального світу нерозривно пов'язані з онтологією, тобто визнанням чогось існуючим або неіснуючим, їхнього пошуку, виокремлення як самостійних юридичних та соціальних об'єктів, розмежування з іншими суміжними явищами й процесами (що відбувалося у попередніх підрозділах). Після остаточного оформлення й обґрунтування як самостійних феноменів у межах онтологічного підходу, настає черга гносеології, за допомогою якою відбувається пізнання динаміки розвитку досліджуваних об'єктів, виявлення їхніх взаємозв'язків один з одним та з оточуючим середовищем, прогнозування їхнього можливого майбутнього стану.

Крім онтологічного та гносеологічного методів загальнонаукового пізнання, найфундаментальнішу роль у всіх соціальних дослідженнях відіграє діалектичний метод. Враховуючи посилення впливу ідей дермінізму у сучасній науці та все більш тісну інтеграцію фактичних сфер людського життя, а, відповідно, і галузей науки, діалектика здатна у повній мірі відобразити обопільний вплив явищ та процесів. У праві це відбувається та спостерігається чи не найбільше. Складно навіть назвати такі сфери, які з правом були б не пов'язаними. І хоча щодо правової свідомості та правової культури найсильніші інтеракції спостерігаються із психологією, соціологією, культурологією, такі сфери наукового знання та соціальної дійсності як економіка, політика, інформаційні технології, екологія, медицина тощо опосередковано здійснюють на них вплив та зазнають впливу у відповідь. Внаслідок наявності функціональних взаємозв'язків усіх сфер суспільного буття, діалектика як метод пізнання дійсності, є одним із головних факторів формування правовідносин. Через тезу й антитезу відбувається процес критичного пізнання світу, обмін новими практиками, узагальнення приватних висновків у суспільну позицію [98, с. 133; 99, с. 140]. Правовідносини складаються практично в

будь-якій сфері соціуму, тому що найбільш важливі із відносин суспільних, – як відомо із загальної теорії права, – потребують правового врегулювання. Отже, без застосування принципів діалектики пізнати правову культуру як відображення позитивних форм правосвідомості неможливо.

Як зазначає І. Ситар, критично-правові дослідження аналізують правову реальність у її культурологічному, феноменологічному, ментальному, історичному й онтологічному аспектах, однак останній є найважливішим та основоположним у процесі запозичення західних конструкцій права в національну правову систему [100, с. 39]. І хоча ми повністю погоджуємося з важливістю залучення усіх перелічених методологічних аспектів, якраз остання теза піддається сумніву. Запозичення у національну правову систему найкращих світових практик має відбуватися не на підставі та за допомогою загальнонаукового інструментарію, а через розумне використання правової компаративістики. Порівняльна компаративістика (або метод порівняльного правознавства) є приватнонауковим юридичним методом і виділяється із загального метода порівняння через свою специфіку предмета пізнання, процес дослідження та особливість оформлення результатів.

Як загальна філософсько-правова категорія та загальнонауковий метод дослідження, порівняння складається з двох порівнюваних об'єктів, основи, за якою вони порівнюються, та висновку з порівняння, який може свідчити про тотожність об'єктів, їх схожість чи відмінність [101, с. 32-35]. Отже, порівняння як логічний прийом – це встановлення тотожності, схожості або різниці між двома або більше об'єктами у цілому або у яких-небудь ознаках [102, с. 829]. У загальних рисах метод порівняння являє собою цілеспрямований пошук подібного та відмінного у характеристиках двох чи більше об'єктів, явищ, процесів.

Досить бажаним з точки зору застосування у юридичній доктрині є метод функціонального порівняння, який перебачає такі правила:

- 1) вироблення власної системи термінів і понять;
- 2) доцільність здійснення здебільшого на мікрорівні;
- 3) розмежування функцій і причин правових явищ;
- 4) врахування не тільки явних функцій правового явища, а й латентних;
- 5) глибоке занурення у матеріал дослідження;
- 6) зосередження уваги не тільки на нормативному матеріалі, а й на усіх інших суспільних даних [103, с. 10].

Він дає можливість поглянути не на об'єкт як такий, а на його призначення, виконання або не виконання певних функцій, тобто вийти за межі описової характеристики.

Керуючися загальними правилами методу порівняння, не слід забувати про те, що він суттєво трансформувався у різних галузях наукового знання, тому порівняльно-історичний, порівняльно-соціологічний, порівняльно-лінгвістичний та інші методи матимуть свої особливості. Це ж стосується і методу порівняльного правознавства або правової компаративістики.

О. Лисенко виділяються функції порівняльного правознавства, притаманні юридичній науці в цілому, але модифіковані стосовно особливостей його предмета, та специфічні його функції. До перших з них відносяться: онтологічна, яка в свою чергу поділяється на описову (констатаційну) і інтерпретаційну, інформаційна, евристична, методологічна, прогностична, практично-організуюча, політико-правова, інтегративна. Серед специфічних функцій порівняльного правознавства виділяються: функція подолання ізоляції національної правової системи та національної обмеженості правового мислення; функція збагачення національної правової системи правовим досвідом інших народів завдяки проникненню в їх правову культуру; функція гармонізації та уніфікації національної правової системи з іншими, насамперед, європейськими, правовими системами у зв'язку з „інтернаціоналізацією” сучасного

правового життя; функція „інтернаціоналізації” вітчизняної юридичної освіти, подолання її національної обмеженості (самодостатності) [104, с.12]. Перша (загальна) група функцій, що виділяються дослідницею, збігаються з функціями загальної теорії держави і права, в той час як друга (група специфічних функцій) представляють реальний інтерес, бо дозволяють більш чітко окреслити призначення та необхідність та особливості застосування методу порівняльного правознавства у сучасному глобалізованому світі.

Причому слід звернути увагу на те, що значення порівняльно-правового методу може досить сильно варіюватися у теоретичній (дослідницькій) та практичній діяльності. У практичній же діяльності, – у свою чергу, – специфіка його застосування безпосередньо залежить від національної правової системи та від типу правової сім’ї, до якої вона належить. Так, у США використання на практиці порівняльної компаративістики є часто стратегічним, оскільки суддя може шукати легітимації шляхом звернення до усталеної протягом тривалого часу юриспруденції або для того, щоб стримати реакцію на контроверсійне рішення шляхом висвітлення його як такого, що відповідає широко усталеній іноземній доктрині. Науковець же натомість прагне дослідити, де і до якої міри схожі положення в різних конституціях створюють основу для плідного порівняння [105, с. 38–39; 106, с. 7]. Тому, як бачимо, навіть окремі галузеві правові науки виявляють певну специфіку щодо застосування правової компаративістики, а тим більше – у різних державах (тобто у різних правових системах та правових доктринах).

За широким узагальненням доктринальних підходів В.Ф. Нестеровича [107, с. 46], щодо вибору країн для проведення компаративного аналізу конституційно-правових засад демократії участі на рівні місцевого самоврядування, як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці варто виокремити два методологічні підходи:

1) виокремлюється точна та вичерпна кількість країн, конституційний досвід яких досліджується за чітко визначеною у наукових працях схемою [108; 109; 110; 111; 112; 113]. Критеріями до вибору лімітованої кількості країн, виходячи з позицій синергетики, здебільшого слугує територіальна, політико-правова чи цивілізаційна їх близькість або схожість;

2) виокремлюється найбільш позитивний, прогресивний і повчальний зарубіжний досвід у наукових працях серед усього різноманіття країн без прив'язки до якоїсь окремої їх групи [114; 115; 116; 117; 118; 119]. Бачимо, що для прикладу автор наводить конституційно-правові норми та інститути, але те ж саме стосується загальноправових категорій, таких як правова культура.

Взагалі варто відзначити, що метод порівняльного правознавства у вітчизняній юридичній доктрині знаходиться у кризовому стані [93, с. 28]. В абсолютній більшості наукових праць декларується його застосування, але саме декларується. Бо метод правової компаративістики не повинен зводитися до простого порівняння однакових правових категорій, інститутів, явищ у різних правових системах. У царині юридичних наук метод порівняння трансформувався дуже значною мірою, оскільки його метою завжди має бути якісно-функціональне порівняння певних явищ та процесів правового характеру у різних державах. Для цього щонайменше мають бути ретельно відібрані окремі національні правові системи для здійснення порівняння з вітчизняною. Причому такий вибір має бути обґрунтованим, як слідує із попередньої цитати, а саме, завданням є виокремлення правових систем з найбільш прогресивним досвідом, який якісно відрізняється від українського. Далі має слідувати аналіз, чи прийнятним є такий досвід для України. Для цього необхідно проаналізувати умови, в яких буде функціонувати запозичене явище (категорія, предмет, процес). І нарешті, має бути вирішене питання, чи можливо „перенести” цей досвід (який може й прекрасно працює в

зарубіжних країнах) у правову реальність України. Якщо так, необхідним є обґрунтування його позитивного ефекту. А якщо ні, дослідник має висловити позицію, чому такий досвід при всій його позитивності неможливо інтегрувати у національну правову систему.

Необхідність настільки ретельного відбору правових систем для компаративно-правового аналізу пояснюється багатьма чинниками, але не в останню чергу, – різними системами цінностей. Конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах апріорі зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”. Так, наприклад, в цілому у Арабських Еміратах спостерігається досить високий рівень правової культури, це країна з дуже низькими показниками злочинності, а Абу-Дабі у 2017 році посів першу сходинку у рейтингу найбезпечніших міст світу (у наступні роки він стабільно знаходиться у першій десятці) [120; 121]. На противагу цьому, в Україні рівень злочинності з певними коливаннями, але залишається стабільно високим [122], що не найкращим чином характеризує стан правової культури. Але доводиться констатувати, що значна частина правових приписів, інституційна система, практичні заходи із забезпечення правопорядку в ОАЕ вибудовані на принципово інших цінностях, порівняно з Україною, тому системи цінностей будуть вступати у конфлікт під час спроб впровадження відповідних правових норм, інститутів тощо. Отже, всебічне розкриття правової культури та правової свідомості не представляється можливим без звернення до аксіологічного підходу.

Вбачається, що звернення до аксіологічної проблематики у рамках вже сучасної юридичної науки стало наслідком активної втрати правом та державою свого авторитету і пов’язані з їх апологізацією [123; с. 82]. Повноцінно правова культура не може формуватися у державі, яка дискредитувала себе перед народом.

Повністю підтримується теза, що аксіологічний підхід до правової культури визначає, передовсім, цінність правової культури як соціального

феномена, а також її здатність втілювати певні цінності у правове життя суспільства: правова культура – це перш за все момент цінностей та ідеалів. Хоча, безумовно, ці цінності та ідеали втілюються у діяльності суб'єктів права, правових текстах і процедурах [124, с. 16]. Хоч які б недоліки не містили правові норми та процедури, саме право має сприйматися як цінність, і це є шляхом до правової культури. У свою чергу, право сприйматиметься населенням як цінність у разі, якщо права людини, вона сама цим правом будуть захищені. Причому мова йде не про абстрактний, а суто практичний аспект.

Зазначена теза більш повно розкривається у А. Кучук, а саме, „необхідність використання аксіологічного підходу в дослідженнях правових явищ і вказує на зв'язок аксіології та правового поліцентризму, адже останній саме і вказує на існування особливостей правових явищ і самого права у конкретних народів, точніше культур (цивілізацій). І цей постулат має слугувати наріжною ідеєю у пізнанні права, проведенні компаративних досліджень” [125, с.119]. Тобто поваги заслуговують усі цінності, на визнанні яких будується та розвивається певна соціальна система, але порівняльно-правові дослідження покликані також сегментувати такі цінності, і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів.

Таким чином, ціннісний підхід обов'язково має бути задіяний під час аналізу правової свідомості та правової культури, але в цьому контексті потребує розкриття питання співвідношення цінностей та оцінок. За К. Орбець, співвідношення між цінністю та оцінкою полягає в такому. Цінності є характеристиками тих чи інших предметів, що виражають їх значущість у відношенні до конкретного суб'єкта (окремої особи, групи осіб, суспільства чи людства в цілому), тобто цілком об'єктивними, а не творами людської уяви. Оцінка предмета як цінності або, навпаки, антицінності суб'єктом пізнання завжди є суб'єктивною, ступінь її

відповідності цінності об'єктивній визначається рівнем знань суб'єкта, його звичками, потребами, інтересами, ідеалами, соціальним досвідом тощо, інакше кажучи, його психологією та ідеологією [126, с. 223]. Отже, оцінка, наскільки експертною вона б не була, являє собою приватну думку, завжди має ознаки суб'єктивізму, а цінності певного народу, групи осіб стають об'єктивними та перебувають у такому стані певний (відносно тривалий) час розвитку суспільства, що представляється дійсно важливим під час спроб підвищення правової культури населення.

Варто звернути увагу на методи, які так і не набули широкого розповсюдження у правовій науці. Так, ще у сімдесятих роках минулого століття Д. Хан-Магомедов стверджував, що на сучасному етапі розвитку правова наука дозволяє дослідити низку проблем шляхом використання правової інформатики математичного моделювання, застосування математичних методів на базі використання ЕОМ. Такі математичні методи на базі використання ЕОМ дозволяють виявити логічні та математичні зв'язки і залежності, що існують, однак, потребують застосування суто юридичних чи інших методів [127, с. 89; 128, с. 23]. Хоча навіть зараз математичне моделювання є досить нетиповим для юридичних галузей наукового знання і майже не застосовується у вітчизняних юридичних дослідженнях. Частково це можна пояснити традиційно великим розривом між точними та гуманітарними, соціальними науками. Іншими словами, у дослідників-правників у переважній більшості випадків просто бракує знань та спеціальних навичок для застосування зазначених методів, хоча вони можуть забезпечити більш високий ступінь достовірності.

У даному випадку на допомогу покликаний прийти міждисциплінарний (або інтердисциплінарний) підхід. І. Зубокрицький також наголошує на тому, що у сучасних правових дослідженнях слід використовувати інтердисциплінарний підхід. При цьому, останній має охоплювати внутрішній (інтердисциплінарність у праві: дослідження права

в рамках як національної правової системи (з іншими галузями національного права), так і взаємозв'язки з міжнародним та наднаціональним правом) та зовнішній аспект (використання у правових дослідженнях досягнень інших наук, зокрема політології, економіки, психології, теорії ігор та ін.). Така методологія дасть змогу найбільш повноцінно та всебічно дослідити право як елемент соціальної системи [129, с. 10]. Наведене твердження заслуговує на повну підтримку, тому що взаємне збагачення методологічного інструментарію здатне суттєво підвищити репрезентативність майже кожного дослідження. Але, в той же час, залишається питання, як же бути з браком спеціальних знань для застосування інтердисциплінарного підходу. Вихід може та має бути не просто у використанні міждисциплінарного інструментарію, а у розвитку дійсно інтердисциплінарного підходу, тобто створенні у межах одного проекту команд фахівців з різних галузей знань, які можуть максимально забезпечити для дослідження вихідні дані, знання та навички. В Україні ж, тренд міждисциплінарних досліджень, хоча і є предметом постійних обговорень, але наразі найчастіше зводиться до аналізу впливу певних явищ та процесів (соціальних, природних, механічних тощо) на суміжні сфери буття. Проте, проводять такі паралелі, як правило, фахівці якоїсь однієї науки, тому їхні висновки найчастіше обмежені підходами та інструментарієм саме цієї галузі знань. Тим більше, методологією інших галузей дослідники володіють також обмежено, що не дозволяє досягти репрезентативності через дефекти методики застосування певних інструментів [93, с. 27]. Крім того, не слід забувати про відмінності поняттєвого апарату та різницю у підходах до оцінки тих самих явищ у різних галузях науки. Як-от, у сфері аналізу правової культури та правової свідомості безумовно первинною для дослідника-юриста є їхня правова природа, тому дослідження здебільшого відштовхується від визначально юридичних передумов, частково зачіпаючи соціальні. Разом з тим, культурологи та соціологи передусім розглядають правову культуру як

частину загальної культури, і лише в другу чергу – як частину правової реальності. Кожний з наведених прикладів є обмеженим за своєю суттю, і результатом стане обмеженість отриманих даних. Міждисциплінарний же підхід повинен базуватися не просто на залученні елементів методологічного інструментарію інших галузей знань (тобто спеціальної методології), а створенні ситуативних або стійких колективів учених, що є спеціалістами у різних науках, що дозволить найбільш повно обмінятися вихідною інформацією, дійсно комплексно та коректно застосовувати методологію даних галузей наукового знання, більш критично оцінити отримані результати дослідження, їхню репрезентативність та можливість застосування на практиці.

Висновки до розділу 1.

1. Обґрунтовано аспекти співвідношення правової свідомості, правової культури та правових цінностей. Виявлено, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Співпадіння цінностей, що сприймаються особою, та правової дійсності (тобто очікувань від права та ефективності його регулювання) здебільшого веде до усталення правової активності, в той час, як їх неспівпадіння, – до деформацій правової свідомості у різних проявах. Потім же правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі. Деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні.

2. Зроблено висновок, що правова культура:

- виражається виключно у практичних діях, поведінці;
- характеризується правомірністю поведінки;
- є безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості.

На підставі зазначеного узагальнення оспорується використання терміна „антикультура”.

3. Зроблено висновок, що правова культура характеризує практичний вираз виключно усвідомленої правової активності, а не всіх її рівнів. Це допоможе відділити дійсно ціннісне ставлення до права, вміння з розумом, відповідально втілювати його приписи у свої вчинки, усвідомлення можливостей права для досягнення своїх законних цілей та інтересів, захисту прав, розуміння меж та можливостей застосування правових

інститутів, від простого виконання правових норм в силу різної мотивації, в тому числі і внаслідок страху перед покаранням. „Автоматичне” виконання правових норм чи дотримання їх через побоювання негативних наслідків не може в повній мірі характеризувати стан правової культури. Тому пропонується співвідносити правову культуру виключно з усвідомленою правовою активністю як однією з позитивних форм правосвідомості.

4. Уточнено місце правової культури та правової свідомості у правовій системі. Зокрема, правосвідомість взагалі не можна чітко віднести до будь-якого елементу правової системи, в тому числі і до правової ідеології. Правосвідомість пронизує усю правову систему зверху донизу. На відміну від правосвідомості, що опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права, правова культура, яка опосередковує практичний рівень, знаходиться виключно у межах юридичної практики, як елемента правової системи.

5. Додатково аргументовано співвідношення правової культури, правової свідомості та правового менталітету. Так, правова культура та правова свідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу. Також менталітет (в тому числі і правовий) розглядається як передумова формування правосвідомості у певних її формах. Зроблено висновок, що правовий менталітет не тотожний правовій культурі та правосвідомості, опосередковує історичний правовий досвід певного суспільства, знаходить свій вираз у правовій свідомості (розумінні права та ставленні до нього), після чого „переноситься” на практичну поведінку, тобто у сферу правової культури.

6. Проаналізовано значення та співвідношення правової традиції та правового менталітету крізь призму формування правової свідомості та правової культури. Правова традиція та правовий менталітет розглядаються як близькі явища, які є основою, передумовами формування

правосвідомості певного типу. Правова ж культура, у свою чергу, – є зовнішнім, практичним виразом усвідомленої правової активності (як позитивної форми правосвідомості), що виражається у правомірній поведінці та базується на ціннісному сприйнятті права як соціального регулятора.

7. Уточнено рівні правової культури, а саме:

- макрорівень (суспільна, національна правова культура, або правова культура групи національних правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією);
- мезорівень (правова культура певних соціальних груп);
- мікрорівень (індивідуальна правова культура).

Глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики.

8. Зроблено висновок, що соціальну обумовленість права можна назвати тією основою, яка в подальшому і формує його ефективність. Саме врахування (або, навпаки, не врахування) під час нормопроекування соціальних чинників включає позитивні або негативні аспекти соціального механізму дії права, тобто сукупності суспільних детермінант, які впливають на його дію. Критично необхідно враховувати соціальну обумовленість права, але не у деталях, а в узагальнених потребах та інтересах суб'єктів права.

9. Деталізовано механізм включення правової свідомості та правової культури у механізм дії права. Підтримується позиція, що механізм дії права включає в себе:

- 1) соціальний механізм дії права;
- 2) психологічний механізм дії права;
- 3) юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання).

Кожне суспільне явище (яке впливає або може певним чином вплинути на сферу права) сприймається особою (а точніше, її психікою).

На цьому етапі відбувається точка зіткнення соціального та психологічного механізму дії права. Правосвідомість же складає ядро психологічного механізму дії права, тому всі соціальні передумови на свідомому чи підсвідомому рівні перетікають у неї, а правова культура виражається назовні у юридичному механізмі дії права (точніше, у сфері юридичної практики) та соціальному механізмі дії права. Тобто, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізмів дії права.

10. Конкретизовано прояви низького рівня правової культури, які можуть виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами. Також він виявляється у зовнішній стороні юридичної грамотності населення, тобто наявності знань, куди звернутися з певною скаргою, як поводитися у певних правових ситуаціях, у грамотності складання документів юридичного характеру.

11. Наголошується, що у соціально-правових передумовах формування та функціонування права необхідно знаходити баланс між цими складовими. З одного боку, аналіз соціальної обумовленості права, а відповідно, соціального механізму його дії, дає уявлення про фактичну та потенційну ефективність. З іншого боку, специфіка права як соціального явища є настільки суттєвою, що абстрагуватися повністю від власне юридичних якостей норм, процесів та вчинків не представляється можливим. Проте, необхідно знаходити баланс між аналізом власне юридичного у праві (що мало місце за радянських часів та було вираженням пануючого на той час позитивізму) та соціальної складової (що домінує у дослідженнях зараз).

12. Зроблено висновок, що для цілей формування високого рівня правової культури у демократичній державі вади права повинні не замовчуватися чи, навпаки, заговорюватися, а вчасно виявлятися та

коректуватися. Тільки така увага до потреб і очікувань людини у співвідношенні з особливостями існування та функціонування правових норм зможе привести до позитивного сприйняття права і високого рівня правової культури, навіть за наявності певних дефектів права (існування яких є цілком природнім).

13. Уточнено методику застосування методу правової компаративістики у юридичних дослідженнях взагалі та у сфері правової культури та правосвідомості зокрема. В тому числі, необхідність ретельного відбору правових систем для компаративно-правового аналізу пояснюється багатьма чинниками, але не в останню чергу, – різними системами цінностей. Конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах апріорі зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”. Акцентується увага на тому, що поваги заслуговують усі цінності, на визнанні яких будується та розвивається певна соціальна система, але порівняльно-правові дослідження покликані сегментувати такі цінності, і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів.

14. Обґрунтовується позиція, що найбільш прийнятним у сфері методології дослідження правової культури та правової свідомості є інтердисциплінарний підхід (в тому числі із залученням математичного, комп’ютерного моделювання тощо). Разом з тим, наголошується на кризовому стані інтердисциплінарних досліджень в Україні. Частково це пояснюється традиційно великим розривом між точними та гуманітарними, соціальними науками. Іншими словами, у дослідників-правників у переважній більшості випадків просто бракує знань та спеціальних навичок для застосування зазначених методів, хоча вони можуть забезпечити більш високий ступінь достовірності. Взаємне збагачення методологічного інструментарію здатне суттєво підвищити репрезентативність майже кожного дослідження. Але міждисциплінарний

підхід повинен базуватися не просто на залученні елементів методологічного інструментарію інших галузей знань (тобто спеціальної методології), а створенні ситуативних або стійких колективів учених, які є спеціалістами у різних науках, що дозволить найбільш повно обмінятися вихідною інформацією, дійсно комплексно та коректно застосовувати методологію даних галузей наукового знання, більш критично оцінити отримані результати дослідження, їхню репрезентативність та можливість застосування на практиці.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

2.1. Правова культура та правосвідомість транзитивних суспільств: проблеми аналізу та трансформацій

Правова свідомість та правова культура, будучи соціально-залежними та динамічними явищами, є неоднорідними за своєю природою як у загальносвітовому, так і в регіональному та груповому контексті. „Не існує єдиної „ідеальної” правової культури, до якої прагнуть окремі суспільства. Від того, в яких умовах розвивається право, яке культурне та культурно-правове середовище оточує суб’єктів права у такий момент історичного розвитку, залежить характер правової культури, її конкретний зміст на різних рівнях людського існування – від людства загалом до індивідуального життя кожної людини” [130, с. 26]. Глобалізація детермінує динаміку національної правової культури, трансформує засоби й умови її розвитку; зростає роль у значенні правової культури суспільства й особистості у національній правовій системі [131, с. 249]. Суспільства поступально розвиваються, одні державні, соціальні, правові, культурні формації змінюють інші, і це є цілком природно. Однак, кожна така трансформація характеризується стресовістю та невизначеністю, навіть якщо у результаті відбудуться зміни на краще. Свідомість людини повинна мати час та можливість сприйняти, увібрати нові парадигми суспільного життя та втілити їх у поведінку. У разі, якщо зміни відбуваються порівняно швидко, або очевидним, видимим для більшості є їхній позитивний результат, суспільна свідомість адаптується досить ефективно. Якщо ж з трансформаційний період затягується та(або) негативні риси є яскраво вираженими, свідомість, як і суспільство, застигає на певний час у кризовому стані.

У сучасних наукових дослідженнях у галузі права непоодинокими є згадування транзитивних суспільств (або суспільств перехідного типу), які знаходяться на етапі переходу від одного якісного стану до іншого. Причому це може бути властиве для правової, соціальної системи певної держави, а може характеризувати економічне, культурне, ментальне середовище тощо.

Як вірно зазначає Ю. Калиновський, в перехідних суспільствах, до яких у тому числі належить і Україна, правова система та система правових цінностей перебувають у динамічному стані. Структура правосвідомості людини перехідного періоду суспільства загалом як системи певних цінностей та настанов має низку особливостей, наявність старих і нових систем цінностей [132, с. 132; 133, с. 25]. Хочеться додатково наголосити, що у динамічному русі насправді знаходиться будь-яка соціальна та правова система, і цей рух є безперервним, інакше не буде поступального розвитку. Також, як вбачається, характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми:

- 1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві;

- 2) визначеність з вибором певної системи цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

Саме тому, на наш погляд, виділення специфічних ознак таких суспільств, а також їхня класифікація представляють досить складне завдання, оскільки система знаходиться ніби-то „на зламі”, і у певний проміжок часу складно передбачити вектор її руху.

Концепт транзиту у суспільних науках розглядається як процес трансформації посттоталітарних суспільств, який охоплює весь спектр

суспільних відносин: політику, економіку, соціальну структуру, управління, право, культуру та духовну сферу [134, с. 200]. Проте, у дослідженні перехідних суспільств не варто концентруватися виключно на переході тоталітарних та посттоталітарних держав у іншу якість. Це також може бути властивим для будь-яких державних, правових та суспільних формацій, які історично тривалий час рухалися в одному напрямі, а у певний проміжок часу внутрішні процеси чи зовнішній вплив (найчастіше це відбувається все ж таки у комбінації) приводять до якісних змін, які можуть бути як експоненціальними, так і досить тривалими у часі.

Останнє характерне для України, яка перебуває у „статусі” держави перехідного типу вже майже тридцять років. Такий тривалий період цілком природньо позначився на стані правової культури та правосвідомості українського суспільства. Бо, як наголошує В. Швачка, у ситуації політичної, економічної соціальної і правової кризи особі тяжко адаптуватись до нових реалій, розібратись у боротьбі інтересів, що призводить до зміни її системи цінностей і норм поведінки. Зниження рівня життя, контрастний розподіл матеріальних благ, криза влади, порушення соціального порядку, нормального функціонування суспільства призводить до зниження рівня правової свідомості і правової культури особи [135, с. 12]. А тим більше це відбувається, коли кризові процеси тривають настільки довго.

М. Цимбалюк у своїй кандидатській дисертації аналізує особливості становлення українського суспільства як громадянського, в якому старі правові цінності (знання, почуття, ідеї) ще не втратили своєї дієвості, а нові, демократичні, ще не стали загальним надбанням громадян, нормою правового мислення та поведінки. Тому, на думку згаданого автора, і правосвідомість громадян України є неоднорідною, непослідовною та суперечливою, в ній поєднуються паростки нових демократичних цінностей із залишками старих, тоталітарних [136, с. 9]. Непоодинокими є твердження, що стан правосвідомості українців характеризується

нігілістичним ставленням до права, але більш вірно було б сказати, що нігілізм на сучасному етапі є найбільш розповсюдженою формою правосвідомості в Україні, хоча представлений в нашій країні комплекс усіх деформацій правосвідомості (правовий дилетантизм, правовий прагматизм, перероджена правосвідомість тощо). Очевидно, що домінування у суспільстві деформованої правосвідомості не могло не позначитися на стані його правової культури. А отже, практичні дії у сфері права набувають ознак зловживання своїми правами, бажання обійти правові настанови, використати їх виключно на свою користь. Причому суспільний інтерес залишається далеко осторонь. І, що є найбільш негативним в описаній ситуації, така поведінка характеризує як пересічних українців, так і чиновників усіх рівнів, депутатів, значну кількість суддів.

На тлі зазначеного цілком закономірно зароджуються думки, що Україна, як суверенна держава, є лише на шляху до становлення сучасної конституційної держави, яку неможливо уявити без розвиненого громадянського суспільства, основою якого є високий рівень громадянської правосвідомості. Для громадян і особливо для представників влади в Україні характерне старе, пострадянське мислення, яке впродовж усього періоду незалежності так і не вдалося змінити. Однією з причин є те, що в державі та суспільстві так і не була вироблена і втілена в життя ліберально-демократична правова ідеологія, принципи якої було лише задекларовано в Конституції України. В контексті цієї ідеї слушною є думка про те, що постійне експериментування із ліберальними новаціями в політико-правовій сфері в умовах фактичної присутності в свідомості та політикумі ідей та прагнень радянської доби не дасть очікуваного результату, більше того – може взагалі поставити під загрозу культивування в подальшому демократичних цінностей в українському соціумі [137, с. 16]. Ліберальні новації не мають бути чимось експериментальним, вони повинні запроваджуватися у соціальну, політичну, правову систему, поступово набуваючи „статусу” цінностей.

Відсутність же єдиної стратегії, постійна зміна орієнтирів, одних ніби то позитивних та демократичних ідей – на інші, фрагментарність напрацювань, не доведення їх до фіналізації – лише продовжують знаходження України у когорті держав транзитивного типу.

Під час впровадження у національну правову систему нових елементів, найбільша складність полягає у необхідності знаходження балансу між запозиченими заходами, спрямованими на підвищення рівня правової свідомості і правової культури, та збереженням національної ідентичності. О. Проць наполягає на тому, що „зовнішні привнесення в національну правову культуру будь-яких елементів, які не узгоджуються з національним правовим менталітетом, можуть спричинити негативні наслідки: внутрішні суперечності, загрозу для системності правової культури, її дисфункції тощо. Тому в умовах впливу глобалізації на національну правову культуру необхідно для її захисту від проникнення деструктивних елементів виділити чинники, що дають змогу зберегти самобутність правової культури. Саме правовий менталітет, що характеризується міцністю, сталістю, а іноді консервативністю, забезпечує національно-духовну специфіку правової культури” [138, с. 231]. Зазначене повністю відображає сутність та актуальну проблематику глобалізації. Проте на сучасному етапі світ знаходиться на порозі тривалого та важкого транзитивного періоду, пов’язаного із вірусом COVID-19 та карантинними обмеженнями. Обмеження різного ступеня жорсткості, закриті кордони навіть між країнами Європейського Союзу спричинили величезну кількість негативних наслідків. Серед них і економічні втрати (як національного, регіонального, так і світового масштабу); закриття бізнесів і, як наслідок, скорочення робочих місць, зростання рівня безробіття без винятку в усіх країнах світу; скорочення можливостей для міграції, в тому числі трудової; соціальна напруга; зростання рівня домашнього насильства внаслідок режиму самоізоляції; наступ навіть на базові права людини. Цілком очевидно, що такі процеси

перевели весь світ у стан транзитивного суспільства з усіма наслідками, які стосуються невпевненості у векторі розвитку. Наразі спрогнозувати розвиток ситуації не може ніхто, хоча спроби регулярно здійснюються.

Основні варіанти розвитку подій після подолання коронавірусу можна звести до наступних:

- світ поступово почне відновлюватися у своєму звичайному режимі функціонування, з певними обмеженнями та особливостями, які будуть виражатися у безпекових заходах, у посиленні діджиталізації, але сутність та структура відносин суттєво не зміняться. Таке суспільство можна умовно назвати посткарантинним;

- суспільство буде тривалий час знаходитися у посиленому безпековому режимі, кордони між державами весь цей період повноцінно не відкриваються, обопільний культурний, економічний, юридичний обмін та вплив пригальмуються та суттєво зменшуються, – що є шляхом до постглобалізованого суспільства;

- карантин та пов'язані з ним обмеження назавжди змінять сутність та структуру соціальних відносин. Простіше кажучи, світ ніколи не стане таким, як раніше. На перший план цілком закономірно можуть вийти інформаційні технології, нові засоби здійснення ділової активності, комунікації, освіти, побуту, відпочинку, нові технології „життя” у віртуальному середовищі. Це вже будуть не стандартні відносини з елементами інформаційних, до яких людство звикло зараз, а повноцінна їхня трансформація та набуття абсолютно інших рис. Якщо враховувати, що на даному етапі ми знаходимося на стадії пост-індустріального та інформаційного (діджитал) суспільства, такі незворотні зміни пропонується називати нео-діджитал суспільством.

Таким чином, який би варіант розвитку подій насправді не мав місце, очевидно, що людство у глобальному сенсі знаходиться на зламі суспільних формацій, а отже, у світовому вимірі має місце стан транзитивного суспільства, чого раніше в історії ніколи не спостерігалось.

Карантинні обмеження ще діють, і країни вже вступають або лише готуються до наступної хвилі коронавірусу, але глобалізація значно призупинилася. Тобто людство знаходиться на стадії пред-посткарантинного або пред-постглобалізованого суспільства. Причому може бути реалізований і сценарій, який включає елементи кожної із описаних вище формацій.

Тим не менше, правова свідомість та правова культура вже зазнали суттєвого впливу внаслідок карантинних обмежень. І хоча в роботі заперечується існування глобальної правової культури, у кожній національній правовій системі відбулися суттєві, характерні зміни у сфері правового та соціального буття. Причому це той нечастий випадок, коли приналежність певної національної правової системи до конкретної правової сім'ї жодним чином не вплинула на неї. Тобто навіть спільні риси правових систем не обумовили спільних шляхів до подолання коронавірусної кризи, і уряд кожної держави знаходив своє індивідуальне рішення. Це є ще одним доказом на користь знаходження суспільств у транзитивному стані пред-постглобалізованого типу.

Варто зазначити, що керівництва майже усіх держав світу під час коронавірусної кризи зазнали репутаційних втрат, хоча причини для критики були дуже варіативними. Так, Швеція, яка вибрала більш відкриту стратегію боротьби з коронавірусом, ніж інші європейські країни, за тиждень після Великодня отримала найвищу кількість смертей в Європі на душу населення від COVID-19. Вона зберегла відкритими під час пандемії більшість шкіл, ресторанів і підприємств. Стратегія Швеції, в основному заснована на добровільних заходах щодо соціального дистанціювання та елементарної гігієни, була піддана критиці як небезпечний експеримент з життям людей [139].

Отже, правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. А от на рівні правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною. Наприклад,

у Данії, Фінляндії, Німеччині, Новій Зеландії, навіть попри окремі критичні зауваження, населення у питомій своїй більшості намагалося виправдати дії уряду, демонструвало лояльність і, звісно ж, суворо та без будь-яких винятків дотримувалося карантинних обмежень.

Друга група держав, що виявили певні спільні риси правосвідомості та правової культури населення під час боротьби з COVID-19, це ті, в яких позитивна або негативна оцінка дій уряду яскраво не озвучувалася та не демонструвалася будь-яким чином, але обмеження дотримувалися суворо та у повній мірі. Як приклад можна назвати Китай, Японію, Сингапур, Південну Корею, Арабські Емірати тощо, – а отже, це суспільства, орієнтовані здебільшого на законослухняну, а не усвідомлену соціально-активну поведінку.

В окремих державах (третя умовна група), попри здебільшого дотримання обмежень, люди почали виходити на акції протесту проти дій уряду (США, Франція), що внаслідок скупчення осіб негативно позначилося на стані захворюваності. Тобто, у даному разі можна зробити висновок про маскування низького рівня правової культури окремих верств населення під правову активність.

У певних державах, включаючи і Україну, загальна недовіра державним інституціям, правосвідомість та правова культура виявилися на настільки низькому рівні, що карантинні обмеження на початку карантину нерідко порушувалися, а десь до липня-серпня 2020 року їх вже не дотримувався майже ніхто (причому характерним є в цілому створення необхідних умов для їхнього дотримання). І, скоріше, з подивом, дивилися на тих, хто цих обмежень все ще намагався дотримуватися. Це є свідченням загалом деформованої свідомості населення, дуже низького рівня правової культури та, більше того, майже повної відсутності почуття соціальної відповідальності.

Четверта умовна група країн, які можна об'єднати за спільними ознаками правової свідомості та правової культури карантинного періоду,

– це ті, де карантинні обмеження спричинили суцільний безлад. А саме, державні органи та посадові особи виявилися повністю неготовими до кризової ситуації (інколи на державному рівні спостерігалось публічне заперечення небезпеки коронавірусу та необхідності карантину); адекватного скринінгу епідеміологічної ситуації не проводилося (тобто в деяких країнах світу рівень захворюваності є в рази вищим, ніж демонструє офіційна статистика); умов хоча б для мінімального дотримання карантинних обмежень створено не було; населення або взагалі не намагалось дотримуватися правил, або це були точкові спроби на тлі страху перед покаранням; або повна відсутність відповідальності за порушення карантинних обмежень, або невинувато жорсткі покарання, що застосовувалися вибірково. До цієї групи відносимо Бразилію, Індію, більшість країн Африки. Так, індійські поліцейські вдаються до різних покарань за порушення карантину. Зокрема вони б'ють людей палицями, змушують їх присідати та віджиматись на вулиці. Повідомляють також про те, що поліцейські погрожують закрити порушників карантину у кімнаті та ввімкнути їм Боллівудські пісні на повторі. А туристи, які порушили карантин в Індії, вимушені були 500 раз написати текст вибачення [140; 141]. Причому нерідко це поєднане з банальною фізичною неможливістю дотримання обмежень, оскільки багато людей мешкають у картонних коробках чи просто неба. У Венесуелі під час карантину розпочалися голодні бунти і погроми, а поліцейські за спущену з носа маску б'ють порушників палицями та насильно утримують на відкритому сонці [142].

Доцільно згадати і досвід країн, які здійснили успішний „транзит” від несприйняття загрози як реальної і недовіри до дій влади до найсуворіших обмежень і підтримки уряду, що й допомогло успішно стабілізувати ситуацію (наприклад, Італія).

Таким чином, перехідний стан світового суспільства спровокував експоненціальне зниження рівня правової культури та правової свідомості населення майже всіх країн світу. Що ж до України, то цілком закономірно

поглиблення кризи, оскільки наразі наша країна проходить одразу через два тринзитивні стани:

- 1) від тоталітарної країни до демократичної, ліберальної;
- 2) від карантинного до посткарантинного стану.

Ці це необхідно обов'язково враховувати під час спроб втілення реформ, бо правосвідомість транзитивних суспільств внаслідок фактору невизначеності та кризовості тяжіє до деформацій, а отже, є надто уразливою до будь-яких „рухів” державних інституцій і схильна до заздалегідь їхньої негативної оцінки. Кроки та месенджі влади у цей період мають бути вдвічі виваженішими, тому що важливо надати відповідні гарантії постраждалим від карантинних обмежень, збалансовано використовувати державний примус та заходи юридичної відповідальності для їхнього дотримання, але, разом з тим, забезпечити принципи рівності, безсторонності та недискримінаційності. Тому що у свідомості підприємця не може відбитися позитивно факт, що одним торговельним точкам, зокрема і торговим центрам, заборонено працювати під час карантину, а іншим – дозволено. Причому критерії цього залишаються незрозумілими. Непослідовною видається і практика численного застосування штрафних санкцій щодо юридичних осіб за недотримання правил карантину, в той час як до їхніх відвідувачів відповідальність не застосовувалася. Це свідчить про необхідність наявності чіткої стратегії та послідовності і виваженості дій влади у державах з транзитивним типом суспільств у зв'язку з тим, що правова культура та правова свідомість їхнього населення легко схиляється до зниження, але дуже важко набуває сталого підвищення.

Крім того, для успішного підвищення рівня правової свідомості дії державних органів мають бути недискримінаційними, позбавленими подвійних стандартів та орієнтованим не на букву, а на дух закону. Варто зазначити, що у зв'язку з COVID-19 зазначена проблема загострилася у світовому масштабі. Так, на початку липня в аеропорту Афін затримали 17

громадян України, які прилетіли до Греції з Києва, через заборону на в'їзд до Євросоюзу громадянам третіх країн. Спочатку їх схиляли підписати згоду про депортацію (з усіма наслідками, що визначає в цьому разі міжнародне право), а потім пасажирів, у тому числі дітей, відвезли до поліцейського відділку на території аеропорту і розмістили в камерах навіть без матрасів на ліжках, і забравши всі речі. Кілька годин людям не давали їжі та води та не випускали у туалет навіть дітей [143]. Тобто з особами поводитися як з такими, які щонайменше вчинили тяжкий злочин, не говорячи вже про те, що таке поводження суперечить міжнародним стандартам прав людини. І нікого не збентежило, що цим особам авіакомпанії продали білети до Афін і пустили на борт літака. Співробітники міграційної служби, поліцейські навіть не намагалися увійти у становище людей та зробити скидку на те, що у світовому масштабі таких випадків було дуже багато через хаос, який у сфері правил перетину кордонів спричинив карантин. Правила на час жорсткого карантину були незрозумілими та залишаються в цілому такими на час його послаблення, країни постійно переміщуються між „червоною” та „зеленою” зонами. Зрозуміло, що співробітники міграційної служби, органів внутрішніх справ, чиновники усіх рівнів у таких умовах роботи психічно витримували шалений тиск. Але також доводиться констатувати негативні наслідки для стану їхньої правосвідомості та правової культури, які у наведеній ситуації виявилися найбільш яскраво. По-перше, у ній набув наочного підтвердження факт наступу на базові права людини під час кризи карантинного періоду; а по-друге, вочевидь дискримінаційне ставлення та застосування подвійних стандартів. Тому що, навіть під час карантинних обмежень і в разі аналогічного порушення, навіть уявити неможливо таке ж ставлення до громадян, наприклад, США. Це викликає обурення, проте заради об'єктивності варто зазначити, що уряд України вчиняє так само. Зокрема, на початку введення карантину Україною літаками здійснювалася евакуація десятків тисяч своїх громадян-трудо-

мігрантів. А коли після двох місяців карантину вони забажали повернутися на заробітки до інших країн, Україна на рівні уряду ініціювала перемовини із зарубіжними країнами щодо видачі їм трудових віз. І ці кроки ніби-то вбачаються абсолютно правильними у площині забезпечення та охорони державою трудових і соціальних прав своїх громадян. Але по відношенню до інших своїх громадян, а саме, тих, що знаходяться на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської області уряд вчинив абсолютно по-іншому, і просто на кілька місяців перекрив пункти пропуску на лінії розмежування.

Характерною рисою політико-правової ситуації у світі можна назвати і кризу міжнародного порядку, суттєве ослаблення міжнародних організацій, зниження їхньої функціональності та професійності, посилення бюрократичних процедур тощо. Так, Всесвітня організація охорони здоров'я з початку пандемії COVID-19 чи не щотижня змінювала свої рекомендації (спочатку вона констатувала факт відсутності загрози вірусу для всього світу за межами Китаю, недооцінивши ситуацію; потім офіційною позицією організації стала необхідність загального карантину; пізніше наголошувалося на необхідності маскового режиму лише у приміщенні, а ще пізніше – в усіх місцях загального користування, у тому числі і на вулиці. І нарешті, у серпні 2020 року ВООЗ здивувала позицією, що закликає держави світу більше не вводити жорсткий карантин, оскільки це серйозно підриває економіку). Цілком закономірно, що реакцією спільноти стала недовіра до таких непослідовних заяв і до Організації взагалі, що відбулось внаслідок неусвідомлення ВООЗ своєї соціальної відповідальності та культури подання настільки важливих для життя людей рекомендацій. Раніше Рада Безпеки ООН виявилася повністю безсилою зупинити військову агресію Російської Федерації проти Грузії та України. Однією з причин цього є забюрократизованість та ускладненість політико-юридичних процедур. Зазначене наочно демонструє зниження рівня правової культури не лише на рівні окремих країн, а й на рівні

міжнародних організацій, які після Другої світової війни стали флагманами в утвердженні загальнолюдських цінностей та вироблення системи стримань та противаг у міждержавних взаєминах.

Таким чином, можна зробити висновок, що весь світ на сучасному етапі знаходиться у стані транзитивного суспільства, спричиненого COVID-19 та карантинними обмеженнями. На національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до деформацій. На рівні ж правової культури, незалежно від психологічно-емоційного ставлення до правових приписів та дій уряду, населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім'ї.

На міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувалася невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій уряду; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів. Тобто можна констатувати критичне зниження рівня правової культури на міжнародній арені.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, натомість, хоча і є похідною від правової свідомості, але для її позитивних чи деструктивних змін під час впливу на правосвідомість потрібний більш тривалий строк, тобто вона є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик.

Варто зазначити, що у більшості спеціальних досліджень рекомендується підвищувати правову культуру через позитивні трансформації правової свідомості. У довгостроковій та середньостроковій перспективі це є абсолютно вірним та заслуговує на підтримку, оскільки, як було виявлено раніше, правова свідомість є первинним щодо правової культури утворенням. Але у короткостроковій перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції). Тобто має сенс через комплекс різноспрямованих заходів точково підвищувати саме рівень правової культури, створювати умови, коли у практичній площині в особи буде мотивація на правомірну поведінку. Найбажанішими заходами розглядаються заохочення (стимулювання) та переконання, хоча в певних випадках допустимі і заходи примусу. А через узвичаєння правомірної та бажаної з точки зору духу закону поведінки відбудеться поступове формування позитивної усвідомленої правової свідомості.

Отже, у довгостроковій та середньостроковій перспективі правова культура є похідною від правової свідомості. У короткостроковій – вона є первинною. Це є надзвичайно актуальним для України, тому що наразі суспільство нашої держави знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”:

- 1) від тоталітарного до демократичного, ліберального;
- 2) від карантинного до посткарантинного.

Кожне з названих транзитивних суспільств має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян. Стале підвищення правової свідомості у таких умовах є дійсно складним завданням через глобальну недовіру до дій уряду та небажання їх сприймати. А ось окремі заходи із створення стимулів для усвідомленої правомірної поведінки можуть сприйматися більш ніж позитивно. У довгостроковій же перспективі таке

кількісне поліпшення сфери юридичної практики може перерости у якісний стан правової свідомості.

2.2. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості

Стан подвійного транзитивного суспільства, який властивий Україні на сучасному етапі, здійснює систематичний негативний вплив на усі сфери соціально-правового буття. Це відображається в економічному, політичному, культурному секторі тощо, що гальмує суспільний розвиток, породжує зневіру у прийдешньому дні, сумніви у здатності держави ефективно виконувати свою соціальну функцію.

У більшості наукових досліджень акцентується увага на особливостях України як країни із радянським минулим та такої, що вимушена протистояти військовій агресії. Зокрема О. Олійник визначає, що основними сучасними важелями негативного впливу на демократію в Україні є:

- 1) проведення військових дій на території України;
- 2) нестабільність політичного життя;
- 3) соціально-економічна, політична, культурна криза;
- 4) часті порушення прав, свобод та законних інтересів осіб в українському суспільстві;
- 5) корупція та відсутність ефективних антикорупційних органів;
- 6) неефективна судова система;
- 7) неякісна інформаційна політика в державі, внаслідок чого триває гібридна війна;
- 8) низький розвиток локальної демократії;

9) посягання на свободу слова, в тому числі посягання на життя та здоров'я журналістів, правозахисників та активістів, що пов'язані з професійною діяльністю;

10) недосконалість правового регулювання, несправедливі та негуманні правові норми або їх відсутність;

11) відсутність взаємозв'язку та соціального діалогу між державою та громадськістю;

12) порушення у виборчих процесах;

13) переважання захисту інтересів більш фінансового-сталих верств населення, нерівність у суспільстві [144, с. 168].

Повністю підтримуючи кожний пункт із наведеного переліку, хочемо також доповнити його специфічними чинниками, які спричинені кризою карантинного періоду, а саме, нелогічність, непослідовність, непрофесійність дій влади, її нездатність правовими засобами втримати ситуацію під контролем. Невміння визначати пріоритетні напрями діяльності або свідоме використання кризової ситуації для просування власних вузькоспрямованих інтересів (про що свідчить прийняття закону про легалізацію грального бізнесу саме під час карантину, заявлену у цей же час чергову широку приватизацію, витрати коштів з так званого „коронавірусного фонду” на ремонт доріг перед місцевими виборами).

Також карантинні обмеження продемонстрували ще більшу напругу у відносинах центральної та місцевої влади. Не децентралізацію у позитивній її суті, а саме протистояння, коли місцева влада банально не погоджувалася виконувати рішення центральної, зокрема, оспорювала віднесення певної області до „червоної” зони та необхідність введення більш жорстких заходів обмеження та соціального дистанціювання. Що характерно, органи центральної влади та посадові особи (зокрема Міністерство охорони здоров'я та головний санітарний лікар) у цей час намагалися виправдовуватися, „на ходу” змінювали методику обчислення рівня захворюваності тощо. Такі факти викрили ще щонайменше два

фундаментальні ризики для розвитку демократії і соціальної правової держави: 1) критичний рівень непрофесіоналізму керівництва держави, непослідовність дій, відсутність відчуття соціальної відповідальності за свої слова та вчинки; 2) загострення протистояння між центральною владою та регіонами.

Останнє дійсно заслуговує на увагу у площині підвищення правової культури у зв'язку з тим, що „українська національна ідентичність (розуміючи її навіть як національну самосвідомість) не є унітарною, вона складно структурована і достатньо неоднорідна [145, с.656], – що відзначають у своїх дослідженнях соціологи. Враховувати це необхідно і під час скринінгу, аналізу правової свідомості та правової культури, і під час розробки заходів з їхнього підвищення. Наведене вірно внаслідок, по-перше, розшарованості, неоднорідності самого українського суспільства, значного розриву у доходах населення, багатонаціональності України. По-друге, на неоднорідність правової культури впливає і чинник територіальності. Різні регіони України протягом свого розвитку знаходились під впливом різних історичних умов, що і обумовило дещо різну самосвідомість, світосприйняття і т.і. Це є об'єктивним чинником, який має обов'язково враховуватися під час формування правової культури населення, і неврахування якого є величезною помилкою уряду на сучасному етапі розвитку. У розвитку правової культури та правової свідомості слід відмовитися від ідеї формування (а насправді, – нав'язування) єдиної національної свідомості. Це є величезною помилкою, зважаючи на мультинаціональність та мультикультурність нашої держави. Насправді більш перспективним є прищеплення громадянської самосвідомості, як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності та гордості за свою державу. У зв'язку з цим, у формуванні правової свідомості пропонується змістити акценти з національного аспекта, на соціально-правовий та економічний. Також варто відмовитися від політики, коли

просування національної ідеї стає підставою для того, що держава в особі її органів закриває глаза на правопорушення. Це є порушенням принципу рівності і безсторонності, а отже, вкрай негативно позначається на рівні загальної правової культури.

Одним з основних завдань держави є створення умов для постійного підвищення рівня правової культури або хоча б недопущення її різкого зниження. Оскільки рівень правової культури на різних етапах розвитку суспільства є різним, розвиток правової культури є процесом перманентним, коли кожне наступне покоління намагається його вдосконалити. При цьому суттєвою є ознака, згідно з якою процес вдосконалення має розпочинатися лише після відповідного засвоєння вже накопичених правових знань [146, с. 43]. Але в зазначеному випадку автор, скоріше, мав на увазі, що стан правової культури постійно змінюється. У значенні терміна „розвиток” і традиційні, і електронні словники передусім виділяють саме позитивний рух. Так, академічний тлумачний словник української мови наводить одне зі значень розвитку як „процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого” [147, с. 631], а в електронному Всесвітньому словнику української мови як „процес переходу чогось з одного стану в інший, досконаліший” [148]. Але ж взагалі не факт, що правова культура постійно удосконалюється, набуває нових позитивних рис. Так, вона постійно знаходиться в русі, постійно змінюється, але такі зміни можуть мати і негативні характеристики. Засвоєння правових знань, тобто правовий досвід (позитивний чи негативний), безумовно, впливає на нові якості правової культури суспільства. Для українського суспільства наразі характерний рух зі знаком „мінус”, тобто у бік зниження правової культури та правової свідомості.

На трансформації аналізованих інститутів безпосередньо впливають як власне правові явища, так і явища, процеси суміжних до права систем, таких як політика, соціум, економіка тощо. Таким чином, правовий досвід

може формуватися як юридичними засобами, так і не юридичними, дотичними до юридичних у певній ситуації.

Сучасні дослідники виходять із таких основних змін, які зазнає наразі як світова, так і уся пострадянська політико-правова сфера:

1) влада деперсоналізується, набуваючи анонімності, відокремлюючись від конкретних особистостей, а політичний менеджмент відсторонює від управління реальних політиків;

2) посилюється роль інформаційно-аналітичних центрів, дедалі серйознішають позиції продуцентів й користувачів інформації;

3) традиційні засади соціальної структури у вигляді сім'ї, культури та ідеологій зазнають деструкції, що компенсується посиленням релігійності нетрадиційного типу;

4) до сфери політики дедалі активніше залучаються маргінальні соціальні рухи, принципово відчужені від традиційних ідеологічних побудов;

5) насилля у внутрішній та зовнішній політиці загалом послаблюється, але, натомість, воно частішає у повсякденному житті, що перетворюється на одну з основних проблем «суспільства масового споживання» [148, с.34; 149, с.150-151].

Як бачимо, перелічені властивості повністю відповідають опису політико-правової ситуації в Україні. Причому серед перерахованих моментів, можна помітити і дуже негативні тенденції, які потребують скорочення або згладження, так і цілком природні, які просто необхідно враховувати та раціонально використовувати для цілей якісного розвитку правової свідомості та правової культури. Так, зрозуміло, що маргіналізація громадянського суспільства та дозволення таким маргінальним групам більшого, ніж іншим, заважає формуванню правової культури широких верств населення. А от посилення ролі інформаційно-аналітичних центрів є повністю нормальним трендом інформаційного суспільства. Інформаційні технології, як і будь-яке інше знаряддя чи засіб,

можуть виконувати в рівній мірі і позитивну, і негативну роль. Зважаючи на те, для чого, ким і яким чином вони використовуються.

Повністю погоджуємося з М. Пампурою, що визначає дві основні тенденції, в межах яких відбувається процес трансформацій правової свідомості в Україні. З одного боку, існує соціальна потреба, яка зараз посилюється, в політичному та правовому розвитку особистості, в її активному залученні до політичного та правового життя, в зростанні її самосвідомості. З іншого боку, слід відзначити наявність також і гальмуючої тенденції, яка виявляється в різних формах відчуженості людини від держави, її інститутів, від прийняття політичних рішень, від участі у політичному та правовому житті суспільства [149, с. 153], що ускладнює визначення основних характеристик правової свідомості та правової культури українського суспільства.

На такій подвійності акцентують увагу й інші науковці. В. Кобко-Одарий зазначає, що „український правовий менталітет органічно поєднує у собі риси західної та східної традицій права” [150, с. 13]. В той же час, О. Дзьобань уточнює, що „сучасна правова ментальність знаходиться у стані „ревізії” юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, котра посилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність [151, с. 132], роздвоєність.

Більшість вчених-правників наголошують на нігілістичному ставленні українського суспільства до права. Хтось вбачає для цього історичні передумови. Зокрема І. Дмитрієнко пише, що нерозвиненість у населення юридичних традицій, які переходять у відкритий правовий нігілізм, заперечення необхідності і цінності права мають глибокі історичні корені. З покоління в покоління в Україні проявляється зневага до закону та суду, терпимість до свавілля [152, с.234]. Хтось звертає увагу на сучасну кризову ситуацію у суспільстві, в тому числі розбалансованість цінностей у праві, так, „коли в правовій системі існує криза правових цінностей, то правовий менталітет стає виразником нігілізму” [153, с.18].

На нашу думку, найбільш правильним є врахування комплексності причин правового нігілізму в Україні, серед яких:

- історичні правові традиції українського народу та його правовий менталітет;
- пережитки радянського минулого, укоріненні у правовій реальності України;
- глибока і тривала соціально-економічна криза, яка призводить до кризи правових цінностей;
- політична нестабільність та дві революції, які відбулися в Україні за часів її незалежності;
- військовий конфлікт, який відбувається на території країни;
- корумпованість державного апарату на всіх його рівнях;
- складність та нерідко неможливість досягнення мети та задоволення потреб людини у законний спосіб;
- неефективна система захисту прав і свобод людини, в тому числі комплекс проблем організації функціонування судової системи, що породжує недовіру до неї.

Крім того, формою правового нігілізму, властивого для нашої країни, є конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях. Це свого роду «номенклатурний» або «елітарний» нігілізм, пов'язаний із «паралічем» влади, а будь-які суперечки серед органів влади означають недосконалість права, закону. Тут поєднуються державний і правовий нігілізм, який дезорганізує норми управління, що склалися у суспільстві [154, с. 237]. З нашої точки зору, це також є свідченням недосконалості та недієвості системи стримань і противаг, що змушує скептично ставитися до здатності держави виконувати свої функції.

Цікавим видається підхід, відповідно до якого „коли нігілізм у будь-яких його проявах зливається із природним (об'єктивним) запереченням старого, віджилого, він перестає бути нігілізмом та не становить жодної небезпеки для суверенітету держави. Навпаки, така трансформація

суспільно-правової свідомості, ціннісно-нормативних комплексів є свідченням формування позитивних правових цінностей, які складуть ідеологічне ядро правового порядку, стануть основою відродження суспільства та його безпеки, ключовою ланкою у взаємовідносинах держави та її громадян [155, с. 46], – хоча наведене трактування і викликає певні сумніви. Адже заперечення та несприйняття старого і віджилого ще зовсім не означає формування на цьому тлі чогось прогресивного. По-перше, таке заперечення може носити штучний, виключно ідеологічний характер, і не призвести у подальшому до практичних кроків. А, по-друге, навіть у разі практичного втілення, нові елементи державно-правової системи можуть виявитися не кращими за попередні у очах населення. Тому наголошується, що для сталої позитивної трансформації правосвідомості необхідними є якісні зрушення у практичній площині. Неможливо примусити людину повірити у силу права, якщо гарантії її прав так і залишилися декларативними, соціальні стандарти не відповідають європейським, а економічний розвиток гальмується, – навіть якщо це все відбувається на новій ідеологічній основі.

На підставі зазначеного, погоджуємося з думкою О. Назаренко про те, що „правовий нігілізм не є абстрактною проблемою, що стосується тільки окремої особи і лише віддалено порушує спокій суспільства, розповсюдження нігілізму у сучасному житті має практичний прояв [156, с.32]. Нігілістичне ставлення до права цілком природньо негативно позначається на правовій культурі, породжує нехтування правилами у всіх сферах життя, зловживання правом, викривлення його змісту та звернення до нього лише тоді, коли особі це вигідно. Якщо, наприклад, сусідам зробити зауваження щодо надмірного шуму, ремонтних робіт, музики, майже кожний з них згадає про те, що відповідно до законодавства до певного часу вони вправі це робити. Те ж саме відбувається, коли особи палять на балконі, а дим затягує у вікна сусідніх квартир. В такому разі виявляється, що кожний з них знає відповідну норму закону та посиляється

на неї. Тобто особа зловживає своїм суб'єктивним правом та звертається до нього лише для того, щоб себе виправдати, хоча насправді таке знання і використання закону якраз свідчить про деформовану правову свідомість та низький рівень правової культури.

Наведене є прикладом класичного правового нігілізму: знецінення права, спотворення його змісту, звернення до букви закону в той час, коли насправді особливу цінність має його дух. Наслідком такого правового нігілізму є відчуття правової безвідповідальності як держави перед особою, так і особи перед державою. В Україні, як і в більшості посттоталітарних держав, які перебувають у стані демократичної трансформації, характерною є безвідповідальність органів державної влади перед суспільством. У значній мірі це зумовлено тим, що на законодавчому рівні передбачений абсолютний імунітет для вищих посадових осіб державної влади. Звичайно, не ставиться під сумнів частковий імунітет цих осіб, однак мова може йти лише про гарантування їх незалежного статусу виключно в межах виконання їх професійних обов'язків і в жодному разі такий статус не може розглядатися як привілей, що ставить особу вище норми закону [157, с. 25-26]. Подібна ситуація, цілком очевидно, не може підвищувати престиж держави і права у свідомості пересічного громадянина. Утверджується право сили та право сильного. У разі вчинення правопорушення, у тому числі і кримінального, у вітчизняній юридичній практиці посадові особи та їхні рідні найчастіше або зовсім уникають відповідальності, або міра відповідальності виявляється абсолютно неспіврозмірною, у порівнянні з іншими людьми.

У зв'язку з викладеним, повністю поділяємо позицію, що правовий нігілізм, який має місце в усіх сферах суспільної діяльності в Україні, у тому числі й у діяльності правоохоронних і правозахисних органів держави, можна з певного погляду характеризувати як явище, здатне до самодетермінації (він певною мірою може сам себе породжувати). Так, наприклад, прояви правового нігілізму в діяльності державних органів

спричиняють зневажливе ставлення людей до закону й органів, що забезпечують його дотримання. Але, коли суспільство характеризується високим рівнем правового нігілізму, правоохоронні та правозахисні органи як частина суспільства також неминуче «запозичують» логіку цього негативного правового явища й відтворюють її в службовій діяльності [158, с.221]. Таким чином, коло замикається, а деформована правосвідомість стає невід'ємною частиною правової реальності в Україні, вона просочує собою усі сфери людської діяльності, історично передається від покоління до покоління, стає частиною національного правового менталітету. Причому мова йде про більшість деформацій правосвідомості, а не виключно правовий нігілізм.

Можна погодитися з тезою, що „правовий нігілізм має глибоке коріння в Україні і породжується десятиліттями зневіри людей у праві. Варто зазначити, що причинами правового нігілізму часто виступають не власне правові чинники, а вплив негативних процесів, що відбуваються в інших підсистемах соціуму. Для українського суспільства характерним є правовий нігілізм не у чистому вигляді, а з нашаруванням майже усіх деформованих типів правосвідомості” [159, с. 77]. Тож, потребують аналізу конкретні прояви деформованої правової свідомості населення України, оскільки для конкретних кроків у напрямі позитивної трансформації ставлення людей до права слід розуміти, з чим ми маємо справу.

Шляхом спостереження можна виявити, що все частіше люди демонструють не лише зневіру у законі, праві, державі, а й упевненість в тому, що краще вже не буде. „Сьогодні суспільство характеризується різким падінням уваги до права, або, навіть можна сказати, зневагою до багатьох правових положень та настанов. І нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та правового песимізму” [160, с. 68; 161, с. 20]. Правовий нігілізм вже згадувався на сторінках роботи, і він, безумовно, є одним з домінуючих типів правосвідомості українців. Тим не менше,

правовий песимізм стає все більш поширеним. Він породжується відсутністю стабільності, впевненості у наступному дні, скепсисом до представників будь-яких політичних сил та усіх осіб, які хоч якимось чином асоціюються з державою. Підтверджує такі негативні очікування історія виборного процесу України, коли народ спочатку надавав величезний кредит довіри на виборах президента (тобто правовий песимізм поки що не є частиною нашого правового менталітету), а потім кожного разу стикався з обманутими сподіваннями і надіями. Коли ж у особи немає віри в краще майбутнє, а право та держава асоціюються виключно з каральною функцією, люди концентруються на простому процесі виживання, життя „одним днем”, а отже, не вкладають сил у втілення реформ та спроби зміни правової реальності. Тому правовий песимізм також можна вважати досить небезпечним проявом деформацій правової свідомості, оскільки разом зі сподіваннями згасають і намагання змінити юридичну практику у позитивний бік.

Певна частина рис нашої правової свідомості безпосередньо витікає із ментальних, культурологічних характеристик, які переходять у правову площину і тим самим відрізняють правовий менталітет українців від інших народів. Так, на думку В. Кобко-Одарій, індивідуалізм у свідомості представника західної правової культури – це налаштованість на досягнення особистого успіху або ж високого соціального становища чесними і легітимними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості. Тільки за наявності таких умов людина досягає суспільного визнання. В українському варіанті формування індивідуальних засад дещо відрізняється від західноєвропейського. Індивідуалізм українця характеризується зосередженістю на власних почуттях і переживаннях, відстороненням від вирішення проблем суспільства і держави. Українця цікавить тільки його найближче оточення; чужі, інші люди для нього неважливі, їх можна використовувати для досягнення власної вигоди або маніпулювати ними.

Головне для українця – щоб його не турбували. Індивідуалізм українського народу антидержавний, що проявляється в неприйнятті формально-інституційних відносин, перш за все правових, а також у політичному інфантилізмі [162, с. 214]. З чимось у наведеному твердженні можна погодитись, але окремі судження заслуговують на критику. Наочним є політичний інфантилізм українців, який накладає відбиток і на правову сферу, тобто стає інфантилізмом правовим. Незрілість правових суджень; намагання уникнути відповідальності у будь-якому її вигляді, бажання перекласти відповідальність на когось іншого; відсутність усвідомлення наслідків власних вчинків; жага до того, щоб з нами рахувалися, але небажання для цього щось, крім заяв, робити, – нагадує психологію підлітка, що бажає самоствердження. Проте антидержавним він є не за своєю природою, а як реакція на нехтування інтересів простих громадян протягом десятиліть, коли народ утверджується у думці, що від нього насправді нічого не залежить. Тобто правовий песимізм та правовий інфантилізм пересічних українців формуються у відповідь на деформації правової свідомості чиновників усіх рівнів, інших посадових осіб, з якими у народу асоціюється держава.

Під час аналізу джерел наукової інформації було виявлено, що усі автори, які займалися проблематикою правової свідомості та правової культури, перелічували та описували їх форми, що властиві українському народові. Але усі вони розглядалися єдиним блоком, що, на наш погляд, є значною вадою. Як демонструє практика, доцільно розглядати деформації правової свідомості українського суспільства залежно від певних соціальних груп, оскільки їхні характеристики суттєво відрізняються. Щонайменше слід відмежувати правову свідомість посадових осіб та чиновників усіх рівнів від свідомості пересічних українців.

Для першої категорії (тобто для осіб, що виконують функції держави) в Україні характерними є такі форми правової свідомості як правовий нігілізм та правовий прагматизм (або інструменталізм), що природньо

знаходить вияв у характеристиках їхньої правової культури. Розповсюдженням є зловживання владою, корупційні діяння, бюрократизм, використання правових норм для задоволення власних потреб, повсякчасне підкреслення у поведінці свого особливого становища. Посадові особи не відчують себе частиною народу, не готові нести соціальну відповідальність. Так, ситуацію, описану „The Guardian”, можна назвати не лише нетиповою, а й абсолютно неможливою для України. Прем'єр-міністр Австралії Скотт Моррісон давав в прямому ефірі прес-конференцію, присвячену питанням будівництва житла. Спілкування з журналістами проходило на свіжому повітрі в одному з передмість Канберри. Несподівано виступ глави уряду перервав господар будинку, біля якого розташувалися репортери. Чоловік, що вийшов босоніж на ганок свого будинку, деякий час спостерігав за виступом чиновника, а потім крикнув: „Чи можуть всі зійти з трави, будь ласка? Я тільки що заново засіяв газон”. Прем'єр-міністр Австралії трохи розгубився, а потім позадкував і закликав репортерів зробити те ж саме: „Звичайно, давайте здамо назад”, – сказав Моррісон. „Вибач, приятель”, – сказав виборець, на що Моррісон відповів: „Все в порядку, дякую”. І після цього продовжив свій виступ. Австралієць схвально підняв великий палець вгору і пішов [163]. Наведений приклад є показовим з точки зору поваги до свого народу, до кожної людини та її прав та до готовності влади до соціальної відповідальності та соціального діалогу, чого в нашій країні на жаль не спостерігається.

Особливо хотілося б відзначити рівень правової свідомості співробітників органів внутрішніх справ, оскільки саме вони покликані стояти на сторожі захисту прав і свобод людини. „Проблема деформації професійної свідомості поліцейського має онтологічний характер і є формою відчуження людини від праці (у широкому значенні), що зрештою призводить до відчуження людини від своєї сутності. Правовий і моральний нігілізм, низький рівень моральних суджень призводять до

сприйняття законів, етичних принципів професійної діяльності, як обмеження, а не як єдиної можливої форми її буття, після розумної необхідності. Внаслідок деформації професійної свідомості сенс державного примусу підміняється виправданням останнього як такого [164, с.16], про що свідчить ситуація у Кагарлику [165]. Втім, це лише один випадок, який набув широкого розголосу. Практика ж застосування тортур у сфері правоохоронної діяльності та слідчих органів є вельми розповсюдженою. Безвідповідальність у всіх проявах, зловживання повноваженнями, відчуття безкарності, замкненість середовища, кругова порука просочили собою діяльність ОВС. Це свідчить про те, що поруч із правовим нігілізмом та правовим прагматизмом у даній сфері сформувався пласт переродженої правосвідомості, – одного з найбільш небезпечних видів деформацій. Перероджена правосвідомість характеризується сформованими повністю викривленими поглядами на право та його роль у суспільстві. Особи, яким властивий подібний тип правової свідомості впевнені у своїй особливості, особливій ролі, інколи навіть вбачають у своїй особі ледь не рятівників всесвіту, тобто викривлене уявлення про справедливість спрямовують на досягнення особливої мети, місії. Перероджена правосвідомість властива представникам кримінальної субкультури, особам з маніакальними схильностями, а в Україні – ще й значній кількості співробітників органів внутрішніх справ. Заради справедливості не хотілося б ідеалізувати правоохоронну діяльність та правову культуру в зарубіжних країнах, про що, наприклад, свідчить вбивство поліцією Джорджа Флойда у США [166; 167], але наведені справи мають і значні відмінності. Вони стосуються соціальних та правових наслідків, які стосуються реакції влади та реальної можливості захистити свої права. У США розголос, крім звільнення та юридичної відповідальності, спричинив широкий осуд і підтримку потерпілих. В Україні ж одними з реакцій були відмови медичних працівників приймати постраждалу та її очернення в очах громадськості.

Саме тому для широких верств населення України найбільш властивими деформаціями правосвідомості можна назвати правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

Науковці наголошують і на відсутності у суспільствах перехідного типу правової культури молодого покоління, зокрема, студентства, що у роботі виділяється окремою соціальною групою.

Так, за думкою Н. Коваленко, на процесах становлення і розвитку правосвідомості і правової культури студентів відображається кризовий стан українського суспільства – соціальна напруга, економічні негаразди, розпад колись єдиного життєвого простору, дезінтеграція, морально-психологічна нестійкість суспільства в цілому та ін. У зв'язку з цим, активна трансформація української дійсності змінила відношення молодого покоління до права як до життєвої цінності. Змінюються погляди й оцінки правомірної та неправомірної поведінки, соціальної діяльності, а також форми і методи розвитку правосвідомості та правової культури. Залежно від відношення українських студентів до сучасного правового життя суспільства можна виділити наступні види деформації їх правової свідомості: правовий нігілізм, який виражається у негативному відношенні до права як до соціального регулятора, і, як наслідок, у негативному (заперечному) відношенні до функціонування різних елементів правової системи суспільства; правову індиферентність, яка характеризується пасивним некритичним сприйняттям правової дійсності, її небажанням чи нездатністю через певні об'єктивні і суб'єктивні причини адаптуватись до існуючого соціально-правового життя; правовий інфантилізм, що виражається у прогалинах правових знань і нездатності передбачати всі правові наслідки здійснюваних протиправних діянь [168, с. 13]. Хоча з таким твердженням варто не погодитися або погодитися не у повній мірі. Методом спостереження було виявлено, що якраз за часів студентства яскраво виражений нігілізм та інші форми негативних типів правосвідомості був властивий незначній кількості осіб. Низький рівень

правової культури також, на противагу найбільш розповсюдженому у науці твердженню, характеризував лише окремих студентів юридичних спеціальностей. На підставі цього, можна зробити висновок, що низький рівень правової культури формується у студентів вже під час зіткнення з правовою реальністю, зокрема, зі специфікою юридичної практики транзитивного суспільства України [169, с. 44-45].

Тому доцільно спрямовувати якнайбільше тренінгових, соціальних, правопросвітницьких заходів та ініціатив саме на молоде покоління (паралельно удосконалюючи правову систему в цілому шляхом здійснення послідовних реформ), а також всебічно підтримувати їх у прагненні бути соціально активною особистістю. Такі кроки допоможуть сформувати генерацію осіб, які у повній мірі відповідатимуть характеристикам громадянського суспільства з високим рівнем правової культури та усвідомленою правовою активністю.

Отже, як було виявлено, правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Можна погодитися з тим, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються нами співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян, на противагу викладеному, найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

Що стосується правової культури, то деформована правова свідомість зумовлює такі її особливості в Україні:

- корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів;

- загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання. І навіть у кризовій ситуації ця риса є домінуючою, як показав масковий режим. Люди намагаються або взагалі не носити маски, або хоча б спустити їх з носа, що формально є дотриманням правила, але від розповсюдження вірусу не захищає;

- широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки;

- толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника. У рейтингу сприйняття корупції за 2020 рік Україна повернулася на рівень 2017 року і тепер посідає 126 місце зі 180 країн. Поруч з у рейтингу знаходяться Киргизстан, Азербайджан та Джибуті [170];

- схильність до самосуду та „вуличної демократії”, що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів;

- застосування подвійних стандартів у сфері права та „вибіркової гуманізації”. Так, наприклад, за порушення правил дорожнього руху наразі передбачено досить суворі заходи адміністративної відповідальності, розмір штрафів за певні правопорушення є дійсно суттєвим. Але у людей немає впевненості у справедливості застосування такої відповідальності, у її невідворотності, а також у застосуванні у рівній мірі до всіх порушників, що викликає негативну реакцію. Крім того, водіїв обурює, чому такі заходи відповідальності розповсюджуються на них, але патрульна поліція зовсім не помічає порушень пішоходів та велосипедистів, які нерідко створюють аварійні ситуації. Таким чином, право втрачає одну зі своїх основних властивостей – бути єдиною мірою поведінки для всіх;

- нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскуванню під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Особливу небезпеку для реалізації принципу народного суверенітету, як і загалом основам демократії, несуть неправомірні дії окремих груп суспільства, його інститутів, включаючи й ЗМІ, які чинять тиск на діяльність органів правосуддя. В останні роки така негативна практика, включаючи й крайні її форми («смітникова люстрація», «публічне каяття суддів перед активістами» тощо), набула особливого поширення, про що свідчать дані Реєстру повідомлень суддів про втручання в діяльність судді з метою здійснення правосуддя. За період 2016 року – першої половини 2017 року було зареєстровано більше ста тридцяти таких звернень суддів, більшість з яких були зумовлені діями громадських активістів [171; 157, с.26], і така тенденція наразі лише посилюється [172, с. 96]. Це ще в більшій мірі підриває правову свідомість та правову культуру населення, оскільки стирається межа між реформуванням правової системи, демократизацією, боротьбою громадян за свої права і законні інтереси та діями, що суперечать самій суті правової активності, але маскуються під неї.

Висновки до розділу 2.

1. Виявлено, що характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми:

1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві;

2) визначеність з вибором певної системи цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

2. Зроблено висновок, що внаслідок COVID-19 та карантинними обмеженнями людство у глобальному сенсі знаходиться на зламі суспільних формацій, а отже, у світовому вимірі має місце стан транзитивного суспільства, чого раніше в історії ніколи не спостерігалось. Правова свідомість та правова культура вже зазнали суттєвого впливу внаслідок карантинних обмежень. І хоча в роботі заперечується існування глобальної правової культури, у кожній національній правовій системі відбулися суттєві, характерні зміни у сфері правового та соціального буття. Причому це той нечастий випадок, коли приналежність певної національної правової системи до конкретної правової сім'ї жодним чином не вплинула на неї у боротьбі з коронавірусом. Тобто навіть спільні риси правових систем не обумовили спільних шляхів до подолання коронавірусної кризи, і уряд кожної держави знаходив своє індивідуальне рішення.

3. Аргументовано, що українське суспільство знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”:

1) від тоталітарного до демократичного, ліберального;

2) від карантинного до посткарантинного.

Кожне з названих транзитивних суспільств має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян.

4. Обґрунтовано, що на національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до деформацій. Керівництва майже усіх держав світу під час коронавірусної кризи зазнали репутаційних втрат, хоча причини для критики були дуже варіативними. На рівні ж правової культури, незалежно від психологічно-емоційного ставлення до правових приписів та дій уряду, населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім'ї. Отже, правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. На рівні ж правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною.

5. Зроблено акцент на тому, що на міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувалася невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій урядів та міжнародних організацій; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів. Тобто можна констатувати критичне зниження рівня правової культури на міжнародній арені.

6. Обґрунтовано, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, натомість, хоча і є похідною від правової свідомості, але для її позитивних чи деструктивних змін під час впливу на правосвідомість потрібний більш

тривалий строк, тобто вона є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик. Підтримується ідея підвищення рівня правової культури через позитивні трансформації правової свідомості у довгостроковій та середньостроковій перспективі, оскільки правова свідомість є первинним щодо правової культури утворенням. Але у короткостроковій перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції). Тобто має сенс через комплекс різноспрямованих заходів точково підвищувати саме рівень правової культури, створювати умови, коли у практичній площині в особи буде мотивація на правомірну поведінку. Найбажанішими заходами розглядаються заохочення (стимулювання) та переконання, хоча в певних випадках допустимі і заходи примусу. А через узвичаєння правомірної та бажаної з точки зору духу закону поведінки відбудеться поступове формування позитивної усвідомленої правової свідомості. Отже, у довгостроковій та середньостроковій перспективі правова культура є похідною від правової свідомості. У короткостроковій – вона є первинною.

7. Наголошується на необхідності наявності чіткої стратегії та послідовності і виваженості дій влади у державах з транзитивним типом суспільств у зв'язку з тим, що правова культура та правова свідомість їхнього населення легко схиляється у бік зниження, але дуже важко набуває сталого підвищення.

8. Зроблено висновок, що у розвитку правової культури та правової свідомості слід відмовитися від ідеї формування (а насправді, – нав'язування) єдиної національної свідомості. Це є величезною помилкою, зважаючи на мультинаціональність та мультикультурність нашої держави. Насправді більш перспективним є прищеплення громадянської самосвідомості, як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності та гордості

за свою державу. У зв'язку з цим, у формуванні правової свідомості пропонується змістити акценти з національного аспекта, на соціально-правовий та економічний. Також варто відмовитися від політики, коли просування національної ідеї стає підставою для того, що держава в особі її органів закриває глаза на правопорушення. Це є порушенням принципу рівності і безсторонності, а отже, вкрай негативно позначається на рівні загальної правової культури.

9. Акцентується увага на тому, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Можна погодитися з тим, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

10. Виявлено, що за часів студентства яскраво виражений нігілізм та інші форми негативних типів правосвідомості був властивий незначній кількості осіб. Низький рівень правової культури також, на противагу найбільш розповсюдженому у науці твердженню, характеризував лише окремих студентів юридичних спеціальностей. На підставі цього, можна зробити висновок, що низький рівень правової культури формується у студентів вже під час зіткнення з правовою реальністю, зокрема, зі специфікою юридичної практики транзитивного суспільства України.

11. Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні:

- корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів;

- загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання;
- широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки;
- толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника;
- схильність до самосуду та „вуличної демократії”, що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів;
- застосування подвійних стандартів у сфері права та „вибіркової гуманізації”;
- нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскування під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЗИТИВНИХ ФОРМ ПРАВОСВІДОМОСТІ

3.1. Засоби безпосереднього впливу на правосвідомість як один зі шляхів підвищення рівня правової культури

На підставі висновків, що зроблено у попередніх підрозділах, було виявлено достатню усталеність правосвідомості як соціально-правового явища. Вона укорінюється на рівні правової психології та навіть правового менталітету, паралельно з чим знаходячи вираз у правовій культурі. І дуже добре, коли „укорінюються” позитивні уявлення про право та моделі правової поведінки, тоді навіть кризові явища здатні похитнути систему лише у незначній мірі (за умови, якщо вони є нетривалими). Якщо ж усталенням характеризуються негативні форми правосвідомості, це становить значну проблему, оскільки прищеплення позитивних стереотипів буде наштовхуватися на існуючий негатив і сприйматися вороже. Але це не означає, що ситуація є безвихідною, просто формування усвідомленої правової активності та високого рівня правової культури має відбуватися на принципах комплексності, раціональності та виваженості. Правовою наукою розроблено досить широкий комплекс заходів впливу на правосвідомість та правову культуру, але нерідко їхні класифікації не є усталеними. Крім того, очевидно, що певні засоби здійснюють безпосередній вплив на правову культуру та правову свідомість, інші ж – через певні соціально-правові інститути та явища.

У науковій літературі неодноразово та систематично здійснюються спроби розробки та удосконалення комплексу засобів (заходів), спрямованих на підвищення рівня правової свідомості та правової культури. За О.В. Волошенюком, механізм подолання правового нігілізму має складатися з трьох комплексних блоків заходів:

- 1) комплекс спеціально-юридичних заходів, спрямованих на формування якісно нової, ефективної правової системи;
- 2) комплекс загальносоціальних заходів, спрямованих на поліпшення об'єктивних умов життя суспільства, на формування нового соціального середовища;
- 3) комплекс виховних заходів, спрямованих на виправлення деформацій правосвідомості і підвищення рівня правової культури населення [173, с.13].

Можна підтримати ідею про те, що за змістом заходи впливу на правову свідомість та правову культуру поділяються на спеціально-юридичні, загальносоціальні та виховні. Але ці ж самі заходи за вектором спрямування можна розділити на два великі блоки, а саме:

- а) засоби безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру;
- б) засоби опосередкованого впливу на правосвідомість та правову культуру.

Аналіз усього комплексу засобів, спрямованих на підвищення якісного стану досліджуваних явищ, дозволяє стверджувати, що певні з них пов'язані з безпосереднім формуванням позитивних моделей поведінки та правових настанов, а деякі, – прямо їх не встановлюють, але приховано впливають на ставлення до права та державних інституцій. Причому навіть спеціально-юридичні засоби (тобто, створення правових приписів, правотворчість) безпосередньо не формують позитивного ставлення до державно-правових явищ, вони лише сприймаються особами та, залежно від такого сприйняття, впливають на правосвідомість. Так само можна сказати про загальносоціальні засоби, які, безумовно, потужно впливають на формування правосвідомості, проте роблять це побічно, завуальовано. Так, збалансованість та прозорість податкової системи (як засіб економічного впливу, що виступає частиною загальносоціальних) впливає на рівень довіри до податкових органів, на підприємницьку

активність; достатній рівень пенсійного забезпечення дає відчуття захищеності, впевненості у наступному дні, – проте жодний з цих засобів не дає настанов, чому до права слід відноситись як до цінності.

Тому можна стверджувати, що і спеціально-юридичні, і загальносоціальні засоби за вектором спрямування насправді можна класифікувати як такі, що опосередковано впливають на рівень правової культури та правосвідомості населення.

Натомість, правовиховні засоби та правову освіту можна віднести до таких, які безпосередньо формують позитивний образ права у суспільстві. Хоча, як наголошується окремими дослідниками, „в юридичній науці тривалий час існує «негласна» традиція орієнтації дисертаційних досліджень виключно на модернізацію законодавства” [174, с. 190], не менше значення мають пропозиції, спрямовані на поліпшення правової ситуації в цілому, а це видається неможливим без зміни ставлення до правових настанов та підвищення культури правової поведінки.

Отже, серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру можна виділити:

- правову освіту;
- правове виховання;
- правову просвіту.

Причому останнє розглядається нами як підвид правового виховання, а не правової освіти. Аргументом на користь такої позиції є те, що правова освіта, на наш погляд, є засобом формування системних юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії.

Варто зазначити, що у англomовних наукових працях та юридичній практиці окремих зарубіжних країн взагалі не робиться різниці між зазначеними вище категоріями, і всі вони позначаються та охоплюються терміном „правова (юридична) освіта” („legal education”). Але такий підхід нами не підтримується, зважаючи на специфічність кожної із зазначених категорій. І навіть правова просвіта, виступаючи видом правового

виховання, тим не менше, має свої особливості. Тому пропонується упорядкувати поняттєвий апарат, у тому числі, англійською мовою, використовуючи терміни: „legal literacy (або legal upbringing)” для позначення правового виховання; „legal training” – для правової просвіти; та „legal education” для позначення виключно правової освіти як систематизованого процесу набуття спеціальних юридичних знань (а отже, отриманням юридичної спеціальності).

Правове виховання визначається нами як процес оволодіння загальними, фрагментарними знаннями про право як регулятор суспільних відносин, а також про правила поведінки у певних правових ситуаціях, що формує ціннісне відношення до права і прав людини. Правове виховання тісно пов’язане з правовою соціалізацією особи. Для досягнення своєї мети правове виховання має починатися ще у дитинстві та характеризуватися сталістю і безперервністю, тому що стани, під час яких правова соціалізація переривається, вельми негативно впливають на правову свідомість та правову культуру особи у подальшому. Причому саме правове виховання розглядається нами як первинне щодо правової освіти. Правова освіта (тобто набуття спеціальних знань, умінь та навичок) несе у собі певні ризики, якщо до моменту її отримання в особі не сформовано позитивні орієнтири у сфері права. Бо виявляється, що особа отримує потужний інструмент для досягнення своїх цілей, але не має запобіжних заходів.

В той же час, заходи правової просвіти, як правило, характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях, що у більшій мірі відповідає ознакам правового виховання, але не правової освіти.

Таким чином, базовою категорією у сфері засобів безпосереднього впливу на стан правосвідомості та правової культури нами вбачається саме правове виховання, про яке далі і піде мова.

Як показує міжнародний досвід, ефективність гарантій основних прав і свобод людини та громадянина залежить від рівня розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої діяльності в суспільстві, рівня правового виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди, наявності належного функціонування державної влади та інше [175, с. 3]. Правова культура як вираження якісного стану правосвідомості у демократичному суспільстві має формуватися поступово, шляхом прищеплення базових правових цінностей з самого дитинства. Хоча у науковій площині з'являється все більше публікацій з досліджуваної тематики, інтерес до правової культури не вщухає, тим більше, що способи її формування є досить дискусійним моментом.

Як зазначають І.М. Жаровська та О.М. Биков, державна влада покликана до цілеспрямованого формування національної свідомості та консолідації всіх громадян на основі ідентифікації та поваги до держави, народу, його права та історії. Вектор функцій влади має бути спрямований на консолідацію суспільства незалежно від національності, толерантність, захист національних інтересів, високий духовний і матеріальний рівень життя, культурну самобутність без сліпого копіювання „близьких” або „далеких” сусідів, захист інтересів конкретної людини, нації та держави, почуття спільності історичної генези, юридичну рівність громадян тощо [176, с. 20]. Але вже при такому формулюванні виникає певна дилема, оскільки з нього так і залишається незрозумілим, чи має правосвідомість та, відповідно, правова культура, бути національно нейтральними, або все ж таки ставити пріоритетом „захист національних інтересів”. Це є дійсно важливим, оскільки відповідна парадигма має закладатися у правове виховання навіть до отримання певних юридичних знань. На наше переконання, істинна правова культура має формуватися на принципах толерантності, потенційної рівності можливостей, взаємоповаги, справедливості та недискримінаційності. У разі стійкого прищеплення

зазначених цінностей, спроби маніпуляцій суспільною свідомістю у подальшому можуть бути зведені до мінімуму.

Можна погодитися з твердженням, що з філософсько-правових позицій закономірності правового виховання молоді виявляються через діалектичну єдність соціального й природного, суспільного й індивідуального, абстрактного й конкретного, правового й вільного в людині, а також через вияв загального, особливого й одиничного. Але виховання людини може бути зрозумілим і поясненим лише логікою впливу в контексті культурно-історичного процесу, а також наявних суспільної дійсності та ступеня розвитку правосвідомості громадян [177, с.9-10]. А така логіка може виявлятися лише внаслідок спадковості мети, форм та засобів правового виховання. Тобто на перший план виходить його стратегія, прийнята відповідним суспільством. Саме її відсутність в нашій країні стає на заваді формуванню цілісної вільної особистості, з орієнтацією на соціальні та правові цінності.

Вироблення загальної стратегії повинно враховувати і глобалізаційний аспект, який стає очевидним та невідворотним, а тому обов'язковим для втілення. Отже, „правове виховання мультикультурного суспільства, яке існує в умовах соціальної мобільності, полягає у формуванні чітких концептуальних орієнтирів, які стали б основою життєдіяльності як для «нових» громадян, так і для «корінних» жителів тієї чи іншої країни” [178, с. 231]. Крім цього, для України актуальним є певне стримування міграційних процесів, „відтоку мізків”. Очевидно, що без врахування соціально-економічного середовища у даній сфері майже неможливо досягти прогресу, але правове виховання здатне стати підґрунтям для сталих, а не ситуативних перетворень.

Причому стримування міграційних процесів, на наше переконання, має здійснюватися не адміністративними, а соціально-економічними засобами, коли скорочується не можливість міграції як такої, а формується мотивація на проживання та діяльність у нашій країні саме

соціальноактивної та освіченої частини населення. Для цього потрібно дійсне, а не декларативне, становлення України як соціальної держави, що включатиме, в тому числі, належні соціальні гарантії, стимулювання підприємницької активності та „ввімкнення” соціальних ліфтів.

Крім того, заходи правового виховання в значній мірі мають бути спрямовані і на іноземців, які тимчасово чи постійно проживають на території України. Це буде створювати комплекс превентивних заходів для розповсюдження норм „тіньового регулювання” [179, с.24-25], вирівнювання міграційних процесів та згладжування їхніх наслідків. Формування толерантності населення та скорочення кількості злочинів, вчинених на ґрунті расової чи національної нетерпимості, повинно починатися у площині правового виховання та правової просвіти.

Системних змін у контексті формування позитивних форм правосвідомості потребує і концепція державного адміністрування. Сучасне публічне адміністрування потребує адресної наближеності до громадянина, вимагає врахування чиновниками як соціально-групових, так й особистісних рис громадянина-клієнта. Персоніфікація громадянина вимагає від державного службовця чутливості до запитів громадськості, толерантності, розвинутої комунікативної культури, вміння знаходити етично виправданий компроміс [178, с. 232; 180, с. 27–28]. І в цій площині спостерігається чи не найбільша проблема: змістити парадигмальні установки чиновник (начальник) – громадянин (підлеглий) на чиновник (адміністратор) – громадянин (клієнт, споживач послуг). Вбачається, що це можливо зробити здебільшого за допомогою засобів правового виховання, але аж ніяк не правової освіти.

Крім того, доводиться погодитися з думкою, що „незважаючи на велику кількість прийнятих програм, направлених на вдосконалення всієї системи правової освіти населення та підвищення рівня правової культури, в Україні й на даний час недостатній рівень правової обізнаності” [181, с.15]. Низький рівень правової культури нерідко є породженням низької

правової соціалізації, нестачі знань про можливості правових інструментів, а також про особливості поведінки у тих чи інших правових ситуаціях.

Правова культура не виникає на порожньому місці, якщо не закласти відповідні соціальні настанови. Причому слід відзначити, що в Україні правова соціалізація особи, а відповідно, і правове виховання починаються досить пізно, вже у старших класах школи. В той час, як найоптимальнішим було б набуття навичок правомірного поведіння з дошкільного віку. В нашій країні традиційно правове виховання дитини повністю покладається на батьків, а проектів відповідного спрямування для дітей дошкільного віку дуже мало. Хоча було б доцільно нарівні з читанням та письмом підвищувати рівень соціальної обізнаності дитини. Не просто пропагувати певні професії, а на доступному дитині рівні пояснювати специфіку діяльності поліцейського, судді, державного службовця. Через ігротехніки опрацьовувати приклади поведінки у різних ситуаціях, дотичних до сфери права. Закладати у свідомість позитивні стереотипи про те, що представники перелічених професій знаходяться на службі у людини, а також особливості поведінки з ними. Це передбачає перегляд навчальних програм та закладення у них більшої частини soft-skills, починаючи з навчання у дитячих садочках та початковій школі [182, с.35-36].

Проте, слід враховувати, що навіть за умови впровадження зазначених основ правового виховання, все одно час від часу будуть виникати конфліктні ситуації між вчителями та учнями, а також безпосередньо в учнівському середовищі. Якщо суб'єкти навчального процесу у школі залишаються сам-на-сам з такою ситуацією, рано чи пізно це призводить до загострення певних ситуацій та виходу їх з-під контролю. Підтвердженням цього є численні повідомлення у ЗМІ про жахливі та неприпустимі конфлікти у закладах середньої освіти, про випадки булінгу, бійки учнів між собою та з вчителями. Слід визнати, що дані ситуації, як правило, є крайньою формою, і абсолютної їх більшості можна б було

уникнути. Тому повністю підтримується пропозиція Н. Уханової „запровадити посаду „шкільний офіцер поліції” [183, с.159]. Додатковими аргументами на користь цього є те, що шкільний офіцер поліції виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій.

У світлі всього вищезазначеного, правове виховання має бути пронизано ідеями природного права [184, с. 49]. З дитинства громадяни мають усвідомлювати цінність таких цивілізаційних цінностей як гуманізм, толерантність, рівність тощо. Ця ж тенденція має знаходити продовження у юридичній освіті, хоча наразі саме цього юридичній освіті і не вистачає. Недарма у зв'язку з цим правники наголошують, що „важливим аспектом реформування змісту юридичної освіти є питання про межі позитивізму в ньому. Перевага позитивізму заспокоює професіоналів, але водночас це є джерелом неспокою” [185, с. 405; 186, с. 20]. За позитивіського підходу система правових знань підлягає більш легкому засвоєнню, певній стандартизації через аксіоматичне сприйняття правових приписів, скороченні критичного мислення. Тому є спокуса застосування саме таких орієнтацій та, відповідно, засобів. Проте подібне набуття юридичних знань позбавляє студентів найважливіших орієнтирів юридичної професії, ставить їх на службу державі, а нерідко і своїм вузькокорисливим цілям. Тому прийняття нових стандартів юридичної освіти з поглибленням блоку soft-skills вбачається не тільки корисним, а й перспективно орієнтованим кроком.

Зазначене розкривається та розвивається у роботах Д.О. Єрмоленка, який до найбільш загальних принципів виховання молоді відносить законність, демократизм, гуманізм, науковість, об'єктивність, системність, зв'язок з практикою, доступність (дохідливість, популярність) [187, с. 27]. І тут варто зазначити, що реалізація певних із перелічених принципів у вищих навчальних закладах України досі знаходиться у кризовому стані.

Незважаючи на нові стандарти, непоодинокими є формальність юридичної освіти, недостатність практичної компоненти (через що випускники юридичних спеціальностей нерідко не бачать та не знаходять себе у професії). З доступністю юридичних знань взагалі спостерігаються суттєві проблеми, що ускладнює і популяризацію юридичної професії.

Таким чином, правове виховання як таке та продовження правового виховання під час отримання правової освіти в Україні має певні вади, з чим, в тому числі, пов'язуються численні деформації правової свідомості молоді, а потім, як наслідок, – і людей старшого віку. О. Макаровою визначено систему заходів, спрямованих на подолання проявів правового нігілізму (але, з нашої точки зору, вони повністю підходять і для нівелювання інших форм деформованої правової свідомості та низької правової культури), що мають здійснюватися на державному рівні. Серед таких заходів вона виділяє забезпечувальні, охоронні, інформаційні, превентивно-просвітницькі. Особливу увагу авторка приділяє проблемі реального забезпечення безоплатною правовою допомогою соціально незахищених громадян у кримінальних, цивільних та адміністративних справах [188, с. 13]. Це пов'язує площину правового виховання з площиною безоплатної правової допомоги та правової просвіти, адже обидві ці сфери діяльності мають наслідком підвищення рівня усвідомлених дій у праві, впевненості населення держави у своїй захищеності та забезпеченості своїх прав та можливостей.

У світлі цього виникає потреба звернутися до правової просвіти, яка, як зазначалося раніше, розглядається нами як форма правового виховання, а не правової освіти. В Україні функцію правової просвіти здебільшого виконують інституції громадянського суспільства (зокрема, громадські організації) та юридичні клініки при юридичних факультетах та юридичних вищих навчальних закладах. Причому громадські організації виконують досить широкий спектр завдань з правової просвіти, а от роль юридичних клінік в нашій країні незаслуженно применшують.

А.О. Галай обґрунтовує підхід, у межах якого юридичну клініку розглядають як особливу форму організації громадського суспільства, яка утворюється за спільною ініціативою вишу та його викладачів і студентів, забезпечується переважно вищими навчальними закладами. Діяльність юридичних клінік спрямована на реалізацію навчально-формуючої, правозахисної та правопросвітньої функцій при умові визнання пріоритету першої [189, с.8]. Повністю підтримуючи виділення автором всіх трьох функцій, разом з тим, в роботі наголошується на їхній рівнозначності, без необхідності виділення будь-яких пріоритетів.

О. Титовою та К. Калаченковою досить вдало здійснено узагальнення ролі та функцій юридичних клінік у провідних вищих навчальних закладах різних країн та проведено їхній порівняльно-правовий аналіз [190, с.53-54]. Так, наголошується, що юридичний факультет Гарвардського університету (однієї з найбільших і найбільш впливових шкіл в країні), має сім різних юридичних клінік. Вони фокусуються на питаннях кримінального правосуддя, дітей і ювенальної юстиції, дотриманні міжнародних прав людини, питаннях імміграції та біженців та питаннях, пов'язаних з Інтернетом [191, с. 57]. Чиказька юридична клініка, крім традиційних, реалізує такі програми надання правових послуг, як: адвокат для літніх людей та людей з обмеженими можливостями; допомога у відносинах з кредиторами; муніципальний адвокат з договірною та орендною права; безкоштовні правові семінари для населення тощо [192, с. 36-37]. У Колумбійському університеті працюють кілька клінік з різними напрямками: клініка по захисту дітей; еколого-правова клініка; клініка, спрямована на захист прав ув'язнених; клініка посередництва (медіації); клініка по роботі з ув'язненими і їхніми родинами; гендерна юридична клініка [193, с. 101; 190, с. 54]. Як можна побачити, юридична клінічна освіта провідних вищих навчальних закладів характеризується не лише потужною базою, а й суттєвою спеціалізацією, що, з одного боку, надає можливість клієнтам отримати більш якісні

юридичні послуги, а з іншого, – дозволяє студентам практикуватися саме в тій галузі (або окремих правових питаннях), яка представляє для них найбільший інтерес. Бо не можна забувати саме навчальний бік клініки, у якій „вигодонабувачами” виявляються як клієнти, так і студенти. Крім того, у межах клінічної освіти студенти набувають не лише hard-skills, а і soft-skills, зіштовхуючись з реальними проблемами та реальними людьми, вони вчаться телерантності, коректності та емпатії.

Виходячи з викладеного, для розвитку правопросвітницької діяльності як засобу підвищення рівня правової культури та правосвідомості в українських вищих навчальних закладах також доцільно було б орієнтуватися на спеціалізацію клінічної освіти, проведення не окремих тематичних занять, а саме розвитку окремого потужного напрямку. Просування зазначених клінік, інформування населення про їх діяльність також слід здійснювати диференційовано, оскільки нерідко громадяни навіть слабо уявляють, з якими питаннями можливо звернення до них. Такі заходи підвищать обізнаність широких верств населення про діяльність юридичних клінік, що саме по собі виступатиме правовиховним моментом, тому що відчуття себе сам-на-сам з проблемною ситуацією породжує зневіру населення у праві. Також спеціалізація юридичної клінічної освіти дозволить надавати студентам більш широкий спектр практичних навичок, які відповідають їх інтересам та прагненням в отриманні юридичної професії.

Слід зазначити, що у сфері правової просвіти в Україні значну роль відіграють громадські організації, які проводять найрізноманітніші тренінгові заходи у сфері права, флеш-моби тощо, або також безпосередньо надають консультаційну та організаційну допомогу громадянам у захисті своїх прав. Проте, діяльність юридичних клінік та громадських організацій у сфері правової просвіти не варто змішувати, оскільки перші орієнтовані на досягнення подвійної мети (навчання та правова допомога соціально незахищеним верствам населення), в той час

як другі, – сконцентровані виключно на правопросвітницькому аспекті та аспекті правової допомоги. Навчальний же момент у їхній діяльності відсутній.

На відміну від власне правового виховання, правової просвіти та правової освіти, яким присвячено немало наукових публікацій останнім часом, в Україні майже ігнорується підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Інколи подібні заходи розглядаються науковцями у межах соціальних, інколи – на них взагалі не акцентується увага. Проте саме активна залученість у громадські, волонтерські, соціальні проекти має неабиякий правовиховний вплив, що дозволяє розглядати цю групу засобів саме у контексті таких, що безпосередньо впливають на правову культуру та правову свідомість населення.

У науковій літературі подібні дії отримали назву «розумне волонтерство» (service-learning). Цей вид волонтерства представляє собою метод, відповідно до якого учні або учасники певного проекту отримують знання і розвиваються через активну участь у якісно організованих волонтерських проектах, які:

- відповідають потребам свого мікрорайону;
- проводяться узгоджено зі школою або вузом;
- сприяють формуванню громадянської відповідальності;
- інтегровані в основні навчальні плани освітньої установи і сприяють підвищенню їх ефективності;
- передбачають необхідність аналізу учнем отриманого ним досвіду [194, с.27].

Можна повністю погодитися з С. Іщук в тому, що „ефективне громадянське суспільство не завжди потребує чітких інституціоналізованих форм, оскільки поряд із такими формальними його інституціями, як громадські об'єднання та інші, ключове значення у процесах державотворення відграють інші менш формалізовані форми

суспільної організації – волонтерські рухи, благодійні ініціативи та інші специфічні практики громадськості” [195, с.89]. Саме спільна корисна діяльність у певній сфері стимулює суспільство до об’єднання та координації зусиль, на що і спрямовано service-learning.

Така практика видається дійсно ефективною для формування свідомого громадянського суспільства із стійкою позицією та з орієнтацією на соціальні цінності. Тому концепція «розумного волонтерства» підлягає розширенню.

На перший погляд може здатися, що у національних ВНЗ аналізована методика давно та широко застосовується, проте насправді це не так. Так, у вищих навчальних закладах нерідко використовуються громадські проекти та заходи для залучення студентів до суспільного життя, але при цьому важливо, щоб вони досягали своєї мети. А це представляється досить складним в умовах примусової участі студентів або через мотивацією їх до участі через оцінки, обіцянки підвищення балів, що нерідко застосовується для підвищення активності. В той час, як М. Цимбалюк справедливо наголошує на неприпустимості підміни живих проявів активності та ініціативи громадян адміністративно організованими заходами. Така досить розповсюджена підміна дискредитує саму ідею громадянського суспільства, притуплює відчуття громадянської відповідальності і знижує готовність особи свідомо обирати власну лінію життя в умовах демократичного соціуму [196, с.399]. Тим більше, шкідливою є така практика за часів студентства, коли молодь має усвідомлювати свою цінність, цінність своєї громадянської позиції. Залучення ж через оцінки або, тим більше, через адміністративні механізми, позбавляє молодих людей відчуття власної значимості та гідності, що відбивається і на подальшій їхній поведінці. Тому акцентується увага на дійсній доцільності правового виховання молоді через позитивні дії, але при цьому має бути виключений будь-який тиск (як у негативному, так і в позитивному сенсі). Вбачається цілком

природнім, що у громадських, культурних чи волонтерських заходах, що проводяться вищими навчальними закладами, у такому разі візьме участь менша кількість осіб. Але метою має стати не показова масовість, а формування у молоді високого рівня правової культури, тому у довгостроковій перспективі зазначена стратегія є повністю виправданою.

Також концепція *service-learning* може стати дуже корисною для підвищення рівня правової свідомості тих осіб, правова соціалізація яких тимчасово переривалася, наприклад, у зв'язку з відбуттям покарання. Для цього можна запозичити досвід США, де для відновлення соціальних зв'язків використовуються найрізноматніші механізми, які одночасно відіграють роль і превентивних, і соціально-виховних заходів. Так, в окремих місцях позбавлення волі запроваджено практику, що засуджені допомагають притулкам для тварин (щодо прибирання, вихулу тощо). Програма функціонує на абсолютно добровільних засадах, але особи, що знаходяться у місцях позбавлення волі, із задоволенням беруть у ній участь. По-перше, це нівелює „відірваність” від реального життя та створює відчуття корисності. По-друге, після виходу на волю програма дає можливість взяти з притулку тварину, якою особа опікувалася, що також породжує почуття відповідальності. І нарешті, програма також передбачає у разі бажання отримати професію тренера собак, що надає вже підстав і для трудової ресоціалізації.

Цікавим є досвід Італії, де існує програма, у рамках якої кишенькових злодіїв під час відбуття ними покарання можуть „перевчити” на туристичних гідів. І в цьому є своя логіка, оскільки навряд чи хтось знає місто та конкретну місцевість краще за цю категорію осіб. Тобто „розумне волонтерство” передбачає ацентуалізацію на сильних, позитивних рисах людини (навіть якщо на даному етапі вони використовуються не на користь суспільству) та надання їй позитивних стимулів, створення умов для усвідомленої соціальної активності. Причому стимули можуть мати

абсолютно різний характер: як матеріальний, так і моральний, загальносоціальний тощо.

Важливим аспектом „розумного волонтерства” є те, що у згаданих державах воно підтримується, стимулюється на рівні законодавства, тобто організації, підприємства, що здійснюють соціально-орієнтовану діяльність, залучення людей до корисної для суспільства активності, можуть розраховувати на отримання певних податкових пільг та преференцій. Українська ж нормативно-правова база, – як зазначає О. Проць, – передбачає можливість, але не визначає конкретних механізмів залучення громадянського суспільства до формування й реалізації державної молодіжної політики. Правове поле не має цілісного характеру та не стимулює розвитку громадських інституцій [197, с. 33]. І дійсно, норми про функціонування громадянського суспільства в Україні, скоріше, носять декларативний характер та мають вигляд юридичних фікцій, а не реальних правових гарантій. Тому можна констатувати, що service-learning стане потужним інструментом безпосереднього впливу на правову свідомість та правову культуру (тобто правовиховним засобом) лише у разі дотримання відповідних правил та принципів, а також підтримки соціальних ініціатив на рівні держави.

3.2. Засоби опосередкованого впливу на правосвідомість: значення для підвищення рівня правової культури та проблеми реалізації

Детальний аналіз засобів безпосереднього впливу на правову свідомість та правову культуру, тобто таких, які покликані підвищити їх, закласти у свідомість особи позитивні стереотипи щодо права, необхідності правового регулювання, можливостей, які цим правом надаються, варіантах правомірної поведінки у різних ситуаціях та формах і

способах захисту своїх прав, дає можливість перейти до іншої групи, а саме, засобів, що, як такі, на стан правової свідомості не впливають, проте можуть побічно формувати ставлення до державно-правових інституцій.

Можна сказати, що до опосередкованих засобів підвищення рівня правосвідомості вже відбувалося звернення у науковій літературі. В тому числі, Л.І. Мороз зазначає, що мінімізація правового нігілізму потребує комплексних заходів щодо економічної, політичної та правової стабілізації суспільства [198, с. 125].

О. Ганзенко фундаментально аналізує та розлого наводить основні напрямки формування правової культури особи. Вона зазначає, що правова культура та правова свідомість формуються:

- по-перше, через правовий захист і заохочення позитивних чинників правовиховного впливу. Основними позитивними чинниками, на її думку, є формування правової культури осіб, які потребують правового захисту і заохочення. Серед таких називаються: реальність правового захисту особи правоохоронними органами і судом; право на самозахист, гарантоване державою кожній особі; правовий захист сім'ї, материнства і дитинства з метою утворення позитивного психологічного клімату для виховання дитини; загальне та спеціальне утримання в адміністративному і кримінальному праві як фактор формування поваги до приписів держави, правопорядку і правоохоронних органів; соціальна реабілітація осіб, які повертаються з місць позбавлення волі; суспільні відносини у галузі праці і виробництва, позитивний характер яких обумовлює можливість задоволення матеріальних і духовних потреб людини і зворотну повагу до відповідних галузей права; інформаційні відносини як чинник правокультурного наповнення інформаційного поля країни і правовиховного впливу на особу; правова освіта учасників педагогічного процесу як перша ланка у формуванні правової культури громадян України;
- по-друге, через протидію негативним чинникам формування правової культури особи. Серед негативних чинників названі такі, як:

корупція, яка порушує фундаментальний принцип права – руйнує відчуття рівності всіх перед законом у правосвідомості особи, викликаючи зневіру у можливості права, неповагу до нього; тіньова економіка, яка „переконує” особу у безглуздісті слідування приписам правових норм, можливості обійти закон; безробіття, що зумовлює падіння соціальної і правової активності особи в результаті неможливості задовольнити свої матеріальні і духовні потреби; вживання молоддю наркотичних і психотропних речовин як чинник руйнації психіки людини, деформації її правосвідомості; культ насильства та жорстокості на екранах телебачення, у пресі, творах кіно та відеопродукції, що зумовлює формування антиправових установок, правового нігілізму у правосвідомості особи.

- по-третє, шляхом цілеспрямованого формування позитивних правових установок як вирішальних чинників правомірної поведінки. Першим і найважливішим суб'єктом цілеспрямованого формування правової культури особи названо сім'ю. Зроблено акцент на необхідності формування в особі відчуття національної єдності, поваги до співгромадянина як основи індивідуальної правової культури. Конкретною формою цілеспрямованого формування позитивних правових установок названо реалізацію Національної програми правової освіти населення, розповсюдження практики організації клінік безкоштовної юридичної допомоги, створення комп'ютеризованих центрів правової культури. Як позитивний досвід наведено результати діяльності організації „Знання” щодо підвищення рівня правової культури населення. Найоптимальнішим засобом формування загальної і правової культури особи названо утворення Національної дитячо-молодіжної організації, основною метою якої повинно стати виховання поваги до прав і свобод людини в дусі національних традицій (на прикладі козацької організації „Спас”) та з використанням позитивного досвіду скаутської організації. Структура останньої є основою для формування самостійної і відповідальної особистості, здатної приймати рішення, керуючись принципами поваги до

прав і свобод іншої людини, навколишнього середовища та держави [199, с.9-10].

Можна помітити, що незалежно від того, розглядаються засоби опосередкованого впливу на правосвідомість та правову культуру в узагальненому чи, навпаки, розгорнутому вигляді, – здебільшого авторами не здійснюється їхня класифікація. Хоча приклади структурованого виділення видів таких засобів все ж таки можна навести. Зокрема, Т.В. Михайліною у монографічному дослідженні вони поділяються на:

- 1) власнеюридичні;
- 2) загальносоціальні;
- 3) економічні;
- 4) інформаційні;
- 5) організаційні [31, с.57].

Погоджуючись в цілому з наведеною класифікацією, приймаємо її за основу, але, разом з тим, наголошуємо на необхідності більш детального розгляду та уточнення окремих видів засобів опосередкованого впливу на правову свідомість та правову культуру.

Так, загальносоціальним засобам слід приділити більше уваги, тому що ефективність права, рівно як і розвиток правової свідомості, знаходяться у площині соціальної обумовленості, відповідності чи невідповідності правових приписів очікуванням осіб, мотивації на їхнє виконання чи невиконання. Як правильно пише І.А. Полонка, якщо взяти до уваги європейський досвід розуміння як правомірної, так і неправомірної поведінки через систему соціальних цінностей та принципу гуманізму, правосвідомості громадян цих держав притаманні ідеї соціальної рівності, справедливості, довіри до суспільних й юридичних інститутів, повага до органів державної влади та толерантне відношення один до одного. Причому основним напрямом боротьби із неправомірною поведінкою є її соціальне попередження. Європейські країни нам показують позитивний приклад правової культури населення, яка істотно

впливає на формування правової поведінки їх громадян [200, с. 9-10]. Отже, загальносоціальні засоби здійснюють неабиякий вплив на якісний стан правової свідомості та правової культури населення. Причому інколи вони носять у чистому вигляді загальносоціальний характер, а інколи мають тенденцію до об'єднання із засобами економічної природи.

Як зазначає Ю. Бондаренко, у загальному вигляді система соціального захисту повинна включати наступні елементи: гарантії (правові, економічні, соціальні); ресурси (фінансові, природні, інформаційно-інтелектуальні); механізми (законодавчі, фінансові, страхування, кредитування, організаційні); інструменти (бюджетні, позабюджетні, фонди гуманітарної допомоги, інформаційні технології, програмно-цільові засоби, соціальне партнерство); інституції (державні, громадські, міжнародні); моніторинг стану соціальної захищеності [201, с.10]. Але, як демонструє досвід багатьох зарубіжних держав, важливе значення для формування правової культури населення має соціальна захищеність громадян, тобто розвиток функцій соціальної держави, соціальне вирівнювання, увімкнення соціальних ліфтів, наявність соціальних гарантій, розвиток соціального підприємництва та підвищення соціальної відповідальності бізнесу.

Останнє являє собою саме той аспект, який є найбільш проблемним для України, хоча, як демонструють результати опитування Центра «Розвиток КСВ», проведеного у 2021 році, все більше осіб, особливо у віці від 18 до 25 років, при виборі місця роботи звертають увагу на соціальну відповідальність роботодавця та соціальний пакет, який надається на новому місці роботи. Опитування показало, що 40,2% молоді знають, що таке корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, а навіть більше 48,2% хотіли б приєднатися до корпоративного соціального волонтерства у компанії потенційного роботодавця [202]. Таким чином, розвиток соціальної складової у економічній системі суспільства може стати потужним поштовхом для підвищення рівня правової свідомості та

правової культури. Але для цього державі необхідно поступово відходити від домінування імперативних методів у регулюванні економіки і все частіше вдаватися до методу заохочення.

Тобто підтримка соціального підприємництва має стати важливим кроком, який підвищить соціальні гарантії та захист найбільш соціально незахищених верств населення. Але можна стверджувати, що ефективними такі кроки стануть лише тоді, коли держава через правові механізми та інструменти буде заохочувати бізнес до зазначених сфер дії. Це можуть бути податкові пільги, система дотацій, кредитування з пільговими умовами, популяризація державою вітчизняних соціальних проєктів для зарубіжних інвесторів.

Це ж саме стосується і соціальної відповідальності бізнесу. Його перспективна (позитивна) юридична відповідальність набуває величезного значення, оскільки саме в цій площині найбільш яскраво відбувається симбіоз соціальної та економічної функцій держави. Так, Burger King вирішив вступити в боротьбу з пандемією і запропонував жителям Бразилії обміняти їхній час в самоізоляції на їжу. Тож компанія нагороджує бразильців, які чесно сидять вдома, безкоштовними бургерами, воперами та іншими приємними бонусами. Для того, щоб отримати безкоштовний смаколик, користувачі повинні завантажити мобільний додаток Burger King і добровільно надавати дані про своє місце розташування – цю опцію Burger King додав в сервіс спеціально в рамках акції. Ініціатива отримала назву Lockdown Whopper. «Навіть з урахуванням рекомендацій по соціальному дистанціюванню ми хочемо, щоб люди жили нормальним життям. Тому ми вирішили розробити таку акцію, спонукавши людей залишитися вдома і водночас – нагородити їх», – пояснює ідею Таїс Ніколау, директор з комунікацій та інновацій Burger King Бразилія. Тим, хто залишається вдома, компанія надає різні бонуси – від балів для отримання закусок до безкоштовних бургерів. Чим довше користувач

обмежує свої соціальні контакти, тим вища цінність призів, які він може виграти [203].

Але такі соціальні рухи вкрай рідко здійснюються суб'єктами підприємницької діяльності на свій розсуд та за власним бажанням, особливо це стосується малого та середнього бізнесу, які обмежені у вільних коштах для реалізації соціальних рухів та проектів. І тому до цього процесу може та має підключатися держава. Тобто держава має позитивними сигналами, а не в адміністративному порядку, вказати суб'єктам господарювання на найбільш бажаний із соціальної точки зору варіант поведінки.

Продовжуючи питання щодо ролі соціально-економічних заходів у підвищенні рівня правової свідомості та правової культури, слід акцентувати увагу на необхідності стрімкого підвищення економічного (зокрема, патентного) потенціалу України. Як свідчить досвід Японії, яка у період після Другої світової війни взяла курс на підвищення патентної потужності держави, підвищення патентного потенціалу здатне забезпечити у довгостроковій перспективі отримання доходу та тривале збереження конкурентних переваг на ринку. Зважаючи на дослідницький потенціал України, саме такий шлях є стратегічно правильним.

Крім зазначеного, у новітніх публікаціях справедливо наголошується на взаємозв'язку соціально-економічного розвитку з екологічною правовою свідомістю. М. Тарнавська вказує на те, що міждисциплінарний погляд пропонує, як видається, найефективніше та всеохопне рішення – питання підвищення екологічної правосвідомості значною мірою віддати на аутсорсинг бізнесу. Йдеться не про залучення, бо тендерні та інші подібні процедури здатні звести корисний ефект практично до нуля, а саме про активізацію соціальної відповідальності бізнесу та не в останню чергу про заохочення екологічної складової частини маркетингової стратегії підприємств. Приклад успішних держав (зокрема, скандинавських) демонструє можливості, про які варто замислитись і нам [204, с. 184-185].

На пеший погляд здається, що настільки важливу складову сучасної економічної успішності, як екологія, має контролювати, спрямовувати та забезпечувати держава. Але аналіз фактичної економічної ситуації дає підстави стверджувати, що більшість реалізованих успішних проектів екологічного спрямування в Україні реалізовано не державою, а суб'єктами приватного підприємництва за власний кошт або за кошти донорів (наприклад, збір використаних батарейок та блоків живлення для переробки в Україні здійснюється у переважній більшості окремими суб'єктами господарювання). Тому зазначена концепція цілком має право на існування, але вона буде успішною лише у тому разі, якщо відповідні державні органи не будуть просто спостерігати за процесом, а будуть доєднуватися до успішних ініціатив, виявляти їх, надавати податкові пільги чи інші преференції, як відбувається у Скандинавських державах, які зробили ставку у розвитку економіки на її екологічність та дружність до навколишнього природного середовища.

Проте у нашій країні настільки гучні соціальні та екологічні проекти є питанням майбутнього, а на сьогоднішній день у бізнес середовищі, як і в будь-яких сферах соціального життя в Україні, панує атмосфера безкарності та безвідповідальності. Причому вона лише поглиблюється за відсутності позитивних стимулів від держави. Рівень правової культури є наднизьким, а тінізація сягає 60%. Причому, як вбачається, не варто звинувачувати у цьому лише бізнес. Це є цілком закономірним та природнім процесом, якщо соціальна та економічна обумовленість права є низькою. Таким чином, для підвищення рівня правової культури та соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності повністю недоцільно на цьому етапі посилювати юридичну відповідальність та вплив адміністративних важелів. Набагато більш ефективним вбачається вирішення проблем низької соціальної обумовленості права, створення соціальних, економічних, фінансових стимулів.

Хоча у правовій доктрині можна виокремити підхід, що „з позицій науки управління щодо правового регулювання позитивними стимулами слід вважати усі правові засоби, які, здійснюючи вплив на усвідомлені інтереси, спонукають людей до заданої поведінки. Таке позитивне стимулювання в праві здійснюється не лише за допомогою різноманітних пільг, заохочень та переваг, але й шляхом встановлення юридичної відповідальності” [205, с. 44]. Але з ним складно погодитися через його позитивіську спрямованість. Юридичну відповідальність не можна вважати засобом позитивного стимулювання, тому що вона визначально пов’язана з державним примусом, який є наслідком неправомірної поведінки суб’єкта, в той час як етимологічно „стимулювання” пов’язано з позитивним впливом.

Разом з тим, варто погодитися зі словами Є. Стрельцова, який стверджує, що „наявність і юридичної відповідальності, і необхідного рівня заробітної плати, і багато інших чинників повинні в обов’язковому порядку поєднуватися з важливою складовою громадянського суспільства” [206, с. 102]. Саме це є важливим зауваженням та доповненням, оскільки більшість із перелічених вище завдань неможливо реалізувати без наявності розвиненого громадянського суспільства.

Це послідовно обґрунтовує і М. Цимбалюк, який зазначає, що формування правосвідомості залежить від ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства, правового забезпечення їх діяльності, від поглиблення реформ, формування нових і реформування старих інститутів народовладдя, впровадження виборчої системи європейського зразка [136, с.10]. Разом з тим, громадянське суспільство має настільки специфічну природу та механізм функціонування, що, з одного боку, воно потребує „руху знизу”, тобто мають щонайменше з’явитися окремі особи та їхні об’єднання, які бажають брати активну участь у житті держави. З іншого боку, має бути забезпечена реальна можливість для участі у формуванні державної політики таких осіб і груп,

що є вже завданням держави, і не може бути ефективно реалізоване без закріплення відповідних законодавчих гарантій. Величезне значення для розвитку демократичної держави має наявність громадського контролю за діяльністю державних інституцій. Але засоби громадського контролю, мають бути, по-перше, ефективними, а по-друге, легальними, що наразі дуже слабо реалізовано в Україні та призводить до численних проблем.

О. Турій стверджує, що основними проблемами у взаємодії органів влади з організаціями громадянського суспільства можна вважати: намагання використовувати організації громадянського суспільства в політичному процесі; створення імітаційних громадських рухів та ініціатив; обмеженість фінансових, кадрових, організаційних можливостей організацій громадянського суспільства; фіктивність значної кількості організацій; ігнорування з боку органів місцевого самоврядування [207, с.38]. Причому з цим переліком можна в цілому погодитися і прийняти його за основу під час аналізу проблем взаємодії владних інституцій та громадянського суспільства.

Варто зазначити, що у сучасних українських реаліях громадські об'єднання досить часто не є справжніми інститутами громадянського суспільства. У країнах із нерозвиненими механізмами соціального контролю значна частина об'єднань, прикриваючись коректним формулюванням мети, створюється із зовсім іншими цілями. Виокремити ті випадки, де юридична форма є лише «вивіскою», що прикриває організації зовсім іншої спрямованості, на практиці досить складно. До того ж, суперечлива реальність досить часто призводить до існування громадських об'єднань «змішаного типу», коли вони мають поряд зі статутними допоміжні («сервісні») функції. У подібних випадках єдиною можливою формою контролю за діяльністю «фіктивних» суспільних інститутів залишається громадський контроль, висвітлення фактів у ЗМІ тощо [208, с. 135]. Таким чином, без інституцій громадянського суспільства не відбувається розвиток держави як соціальної. Разом з тим,

їхня діяльність має відбуватися у правовому полі, тобто має прослідковуватися соціальне партнерство між державними та громадськими інститутами, без домінування будь-яких із них.

У світлі зазначеного, погоджуємося з позицією С. Ковальчук, що слід прийняти необхідні нормативні акти щодо удосконалення механізму здійснення громадського контролю, в яких визначити доцільний суб'єктний склад, мету, завдання громадського контролю, а також розмежувати поняття експертизи та моніторингу. Прийняття окремого закону, який регулюватиме порядок проведення публічних консультацій, в якому буде передбачено щорічне звітування органів державної влади, щодо проведених консультацій з громадськістю. Закон повинен передбачити відповідальність посадових осіб за невиконання органами публічної влади своїх обов'язків [209, с. 94].

І такі спроби вже здійснювалися. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 03 листопада 2010 року, № 996, передбачено, що консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів. Ціллю таких консультацій є діалог інститутів громадянського суспільства та органів публічної влади. Консультації з громадськістю, відповідно до згаданої Постанови, проводяться з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [210]. На сьогоднішній день громадські консультації науковцями визначаються як одна із найбільш перспективних форм взаємодії. Наголошуючи на тому, що це механізм якісного діалогу між інститутами громадянського суспільства та органами публічної влади, який стосується важливих

проблем суспільства та держави. Проте, відповідно до аналітичного Звіту „Удосконалення консультацій з громадськістю. Пропозиції громадськості та влади” [211], С. Ковальчук робиться висновок, що присутні і негативні аспекти такої взаємодії, які проявляються у небажанні органів публічної влади враховувати пропозиції суб’єктів консультацій, некоректне подання пропозицій, які вносяться інститутами громадянського суспільства, відсутність санкції за порушення процедури здійснення консультації з громадськістю та недостатність нормативно-правового регулювання, що призвело до необов’язковості проведення консультацій з громадськістю органами публічної влади [209, с. 94].

Питання громадського контролю є настільки важливим, наскільки ж і неоднозначним, тому що за відсутності адекватних правових запобіжників він легко переміщується у площину „вуличної демократії” та інструментів політичного тиску на опонентів. Саме тому у таких чутливих питаннях не обійтися без використання методу правової компаративістики, тобто доцільним є аналіз кращих зарубіжних практик у досліджуваній сфері. Так, цікавим вбачається досвід Великої Британії, зважаючи на його одночасну ефективність та збалансованість.

У своєму дослідженні Р.М. Лещенко та А.В. Заїка [112, с. 51] зазначають, що у 2018 році Міністерство юстиції Великобританії опублікувало „Національну правову базу підвищення громадської участі”. У зазначеному документі був наданий перелік питань національного значення, які в обов’язковому порядку повинні обговорюватися і розроблятися спільно з громадянами. Серед них:

- питання, здатні призвести до значних конституційних змін;
- питання, в яких задля отримання помітного ефекту поряд із діями уряду необхідна активна участь самих громадян – скажімо, боротьба з курінням або ожирінням;
- якщо є кілька варіантів політики, щодо яких уряд не дійшов остаточного висновку;

– якщо існує суспільна користь від вивчення складних і важких компромісів між різними політичними рішеннями – скажімо, між особистим бажанням літати дешевими авіарейсами та суспільною потребою у зменшенні вуглецевих атмосферних викидів [213].

Наведений, досить короткий, але разом з тим, вичерпний перелік викликає реальну зацікавленість, оскільки у ньому органічно поєднані державні, політичні, а також соціальні аспекти функціонування суспільства, які вимагають участі громадських інституцій. Також недарма акцент у ньому робиться на потенційно конфліктних ситуаціях та на необхідності балансування між різними за своєю природою інтересами.

Крім того, цей консультативний документ установив низку основних критеріїв, притаманних ефективним механізмам зміцнення народної довіри, і детально охарактеризував дві нові форми, що можуть застосовуватися поряд зі стандартними консультаційними процедурами:

1) громадські саміти: на них збираються великі групи людей (як правило 500–1000 осіб) для обговорення одного чи кількох пов'язаних між собою питань. Саміт відбувається за особистої присутності учасників або в режимі онлайн. Рекомендації саміту подаються до парламенту для подальшого розгляду;

2) громадські журі: незалежний громадський форум, призначений для аналізу та обговорення важливих питань державної політики. Громадські журі мають багато спільного з журі присяжних у судовій системі. Громадське журі збирає експертну інформацію з обговорюваних питань, може ставити запитання відповідним експертам, після чого ухвалює своє рішення. У свою чергу, уряд зобов'язаний опублікувати власну відповідь на таке рішення – або в порядку загального реагування на результати широких громадських консультацій, або у формі окремого публічного документа;

3) петиції до Вестмінстера: Регламентний комітет Палати громад запропонував електронну систему подання петицій, яка б діяла паралельно

з традиційною. Пропонується три рази на рік обговорювати окремі електронні петиції в Палаті громад [214].

Зазначена класифікація, звичайно, з певними уточненнями та адаптацією до вітчизняних реалій, була б корисною для запровадження в Україні. Але слід визнати, що такий порядок забезпечує залучення громадськості для вирішення державних та соціальних питань на всіх рівнях та у всіх сферах соціальної життєдіяльності. Також позитивним є здійснення моніторингу громадських ініціатив та практика їхнього регулярного обговорення, а також практика безпосередньої передачі до парламенту громадських ініціатив, які пройшли обговорення та набрали законодавчо визначену кількість прихильників (підписантів).

К. Сергєєв розглядає інструменти реформування законодавчої діяльності, але, разом з тим, вони дуже органічно переплітаються з дослідженими нами засобами підвищення правової культури та правової свідомості, у тому числі, з регламентацією втілення громадських ініціатив та підвищенням економічної складової у праві. Не говорячи вже про те, що саме забезпечення ефективного законодавчого процесу також відноситься до опосередкованих засобів підвищення правової свідомості.

Із допустимих інструментів реформування законодавчої діяльності К. Сергєєв виділяє такі, як:

- обмеження права законодавчої ініціативи через розробку стратегії курсу розвитку держави і надання законопроектів, що відповідають виключно плану реформ. Це зменшить кількість заздалегідь не припустимих законодавчих ініціатив, які відволікають парламентарів і примушують витратити значну частину робочого часу на аналіз та розробку проектів законів, що не мають політичної або компетентної перспективи прийняття. Зекономлений час спрямовуватиметься на ретельніше дослідження запланованих проектів;

- формалізація фаховості та компетенції дозволить систематизувати рівень експертів, що допускатимуться до законодавчої діяльності, визначаючи її як окремий фах та напрям професійної діяльності;

- постійний моніторинг технологічних та суспільних інновацій дозволить вчасно виявляти нові напрями, об'єкти правовідносин та ефективні практики для вчасного їх регулювання інструментами позитивного права;

- впровадження інформаційних технологій у сферу державного регулювання зменшуватиме кількість нормативних актів, що спрощуватиме складність системи законодавства;

- моделювання реалізації закону у його здатності створювати політичний результат методами системної динаміки в тому числі і з використанням відповідного програмного забезпечення дозволить враховувати непомітні для людини фактори та підвищити якість нормативних актів [215, с. 144].

Варто звернути увагу на збалансованість наведеного переліку, тому що останнім часом більшість дослідників, рухаючись за світовим трендом, здебільшого пропонують можливості для розширення меж та можливостей законодавчої (в тому числі і громадської) ініціативи. Можна повністю підтримати автора у тому, що підхід до громадських ініціатив у законотворчості має бути не стільки широким, скільки розумним. Інколи дійсно більш доцільним буде обмежити законодавчу ініціативу та безпосередню правотворчість народу заради вибору найбільш перспективних, необхідних та реалістичних законодавчих пропозицій, а також „відсіювання” завідомо недієздатних, економічно необґрунтованих та таких, що неможливо реалізувати. Але для цього необхідний регулярний професійний моніторинг ініціатив, причому не умоглядний, а за визначеними критеріями та показниками. Натомість аналіз соціальних та технічних інновацій може бути корисним для підвищення соціальної обумовленості у сфері права, якої наразі так не вистачає законодавчому

масиву вітчизняної системи права. Бо на сучасному етапі наочним є певне логічне виокремлення нових галузей права (тобто нових предметів правового регулювання), яке законодавцем залишається непоміченим.

Врахування новітніх тенденцій розвитку, нових потреб людини, створить підґрунтя для усвідомлення особою своєї значущості, підвищить мотивацію на виконання правових норм, а отже, здатне позитивно вплинути на стан правової свідомості та правової культури населення.

Таким чином, удосконалення законотворчого процесу можна вважати дієвим засобом опосередкованого впливу на правосвідомість та правову культуру.

Не останнім за значенням з-поміж засобів опосередкованого впливу на правову свідомість є процес реалізації права, в тому числі, і правозастосування, – він вскриває реальний рівень правової культури, демонструє особливості поведінки, в той час як негативні форми правової свідомості можуть маскуватися під інші форми, зокрема, позитивні. Тому можна зробити висновок, що правова культура виступає більш об'єктивним та реалістичним показником, ніж правова свідомість.

Процес застосування права є дуже чутливим до правової свідомості його суб'єкта, у зв'язку з чим підвищення правової культури осіб на побутовому рівні може бути ускладненим без трансформацій правової свідомості та правової культури суб'єктів юридичної практики: працівників органів внутрішніх справ; суддів; адвокатів; нотаріусів тощо.

Нажаль, навіть створення „нової поліції” не допомогло у підвищенні її престижу у суспільстві. Рівень довіри залишається вкрай низьким через регулярні скандали, пов'язані з катуваннями, корупцією, неналежним виконанням посадових обов'язків, які спалахують у ЗМІ. Цілком закономірно, що у державі, де працівники органів внутрішніх справ демонструють настільки неналежну правову культуру, на побутовому рівні вона також не формується.

Досліджуючи ефективність діяльності поліції, Н. Федіна наголошує, що „задля належного виконання органами внутрішніх справ своїх функцій слід забезпечити відповідність законодавства в цій сфері цілям, завданням, стратегічним пріоритетам діяльності ОВС. Якщо працівники поліції заради належного виконання покладених на них завдань вдаються до порушення певних нормативів, що регламентують їхні права, обов’язки, накладають обмеження, встановлюють заборони, це означає, що правове регулювання не виконує свого призначення. Нормативні основи діяльності ОВС мають бути розроблені та сформульовані таким чином, щоб у співробітників не виникала потреба виходити за їх рамки” [216, с.148]. Формально це представляє собою слушну пропозицію, проте нормативні засади являють собою об’єктивний чинник, а правова свідомість є чинником суб’єктивним, який, безумовно, базується на об’єктивних, але від цього не втрачає власного значення. Іншими словами, низький рівень правової свідомості спонукатиме правозастосувача до порушень правових приписів, до отримання особистої вигоди, до зловживання службовим становищем, навіть якщо законодавство безпосередньо не створюватиме подібних ризиків. Якщо ж суб’єктивні ризики „підкріплюються” об’єктивними, такий ланцюг розірвати досить складно.

Повністю підтримується нами теза про те, що „національна поліція не може бути постійним бенефіціаром коштів і поліцейських технологій від країн Євросоюзу – треба розвивати внутрішні людські, технічні та інтелектуальні ресурси та інтегруватись у правове коло поліцейської співдружності європейських країн на засадах рівноправного партнера. Означена євроінтеграція у повній мірі можлива тільки після побудови належного економічного базису в державі” [217, с. 35]. Це повністю узгоджується з пропозиціями про підвищення економічного потенціалу, які обґрунтовувалися в роботі раніше. Бо первинність економіки здійснює величезний вплив на усі соціально-державні процеси [31, с. 162; 218, с.350; 219, с. 65], а неналежне функціонування економічної системи блокує

необхідні реформи через брак коштів та тягне кризове становище, в тому числі, у сфері застосування права.

Як зазначає І. Сенчук, значна кількість проблем роботи поліції криється у недостатності гарантій професійної роботи поліцейського. Автор пише, що значна частина гарантій професійної діяльності носять декларативний характер, а практика правозастосування, особливо судова практика, не стоїть на шляху підвищення авторитету поліції. Задля підвищення рівня гарантованості професійної діяльності поліцейських, на його думку, необхідно:

1. Посилити відповідальність за правопорушення у відношенні поліцейських шляхом узгодження санкцій з економічною ситуацією. Не можуть бути аргументом для не підвищення штрафів незначні заробітні плати. Порушувати закон має бути вкрай не вигідно. Всі справи проти поліцейських розглядаються судами, а тому можливостей для зловживання з боку поліцейських практично немає;

2. Встановити юридичну відповідальність за образу поліцейського. У людини не може виникати бажання ображати поліцейського тільки тому, що він поліцейський;

3. Переглянути зміст і тематику занять із службової підготовки. Заняття мають проводитися не задля законспектовування відомого із року в рік закону. Мають розглядатися в більшому об'ємі саме психологічні та правові аспекти проблемних питань службової діяльності, аналізуватися помилки інших поліцейських задля недопущення їх повторення. Адже далеко не всі поліцейські мають або повинні мати юридичну освіту [220, с.93].

Але висвітлена позиція викликає значний скепсис. Якщо без підвищення правової культури співробітників правозастосовчих органів, зокрема й поліцейських, посилити або встановити юридичну відповідальність громадян у зазначених випадках, це аж ніяк не сприятиме підвищенню престижу поліції, а лише посилить конфронтацію пересічних

громадян з органами внутрішніх справ, наблизить Україну на крок до побудови поліцейської держави. Для підвищення престижу співробітника поліції у суспільстві потрібно починати „з іншого боку”, і тільки після встановлення реально партнерських відносин між поліцією та громадянським суспільством, підвищення рівня довіри до поліції через фактичні дії, можливо посилення юридичної відповідальності за образу поліцейського.

Не останню роль у процесі підвищення рівня правової культури відіграє довіра до судової влади, про що писалося вже дуже багато, тому не має сенсу приділяти багато уваги цьому питанню, достатньо лише взяти до уваги висновки численних спеціальних досліджень. Можна лише підтримати тезу про те, що „доступність до правосуддя впливає на формування громадської думки щодо судової влади. Основними факторами, які визначають доступність правосуддя є: тривалість судових процесів; подорожчання послуг всієї юридичної інфраструктури, включаючи сферу представництва; зміна економічних умов діяльності адвокатури та нотаріату; ускладнення організації судової системи і правил судового процесу; нерозвиненість суспільних інститутів, які забезпечують юридичний захист різних груп населення [221, с. 58; 222, с. 53]. Для подолання глибокого відмежування судової гілки влади від суспільства треба працювати з усіма зазначеними чинниками комплексно.

В той же час, слід акцентувати увагу на необхідності залучення інституцій громадянського суспільства для реформування усієї системи державних органів, заохочувати соціальну ініціативу. Наразі можна константувати активізацію участі громадян в удосконаленні функціонування державного апарату через систему петицій, тренінгову, проектну діяльність тощо, але ефективність такої роботи нерідко можна поставити під сумнів через показовість процесу, позбавленість його практичної складової. Крім того, не можна забувати про висновок, який робився раніше, про маскування під правову активність значної кількості

ініціатив, які такими по суті не є. І це питання також нерозривно пов'язано з необхідністю трансформацій правової культури українського суспільства.

Величезний вплив на аналізоване вище явище здійснює психологічний аспект. С. Гладкий абсолютно справедливо зазначає про необхідність „подолання певної психологічної «незручності», «делікатності» цієї теми – час вимагає самоусвідомлення кожним громадянином України, кожним правником характеру своєї участі у відтворенні деформацій суспільної правосвідомості та національної правової системи загалом, конструктивної (можливо, болючої) зміни «образу-Я», пробудження почуття, яке деякі фахівці називають правовою совістю [223, с.40]. Складно не погодитися з таким твердженням, бо усвідомлення особою себе не просто об'єктом впливу зі сторони державних органів та посадових осіб, а суб'єктом, частиною процесу реформування держави, є важливою складовою переходу суспільства у інший стан.

Під час аналізу безпосередніх та опосередкованих способів підвищення правової свідомості та правової культури, можна помітити, що значна кількість із аналізованих та запропонованих для реалізації засобів тісно перетинаються із широко застосованою у демократичних суспільствах концепцією «сервісної держави», як визначення напряму розвитку державного механізму й управління всіма галузями адміністративного регулювання, сутність якого полягає у виробленні механізмів протидії загрозам і небезпекам суспільства з урахуванням прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб [224, с. 58]. Ще однією важливою характеристикою сервісної держави можна назвати розгляд державного управління не лише як функції держави, а також як послуги, за яку особа розраховується податками та іншими обов'язковими платежами. Причому конкретні державні послуги можуть мати і свою вартість, але у даному випадку мова йде про сервіс у широкому розумінні, а не про конкретну послугу, що надається державою конкретній особі.

Також із розвитком сервісної держави пов'язується посилення громадського контролю, соціальних ініціатив, соціального підприємництва тощо, про які йшлося вище.

Детально розглядають проблеми створення сервісної держави в Україні А.В. Слободянюк та О.М. Дунаєва. Вони наголошують на тому, що для досконалого функціонування сервісної держави необхідні певні умови. По-перше, правосвідомість населення повинна відповідати вимогам такої держави. Люди повинні розуміти, що таке сервісна держава, бути готовими прийняти на себе певну відповідальність (під час вирішення, наприклад, проблем громади на місцевому рівні, здійснення громадського контролю), підтримувати її та допомагати вдосконалювати систему. Як показав досвід країн Європи і США, а також в останні роки і досвід нашої держави, такі зміни – лише питання часу. По-друге – наявність розвиненої інформаційно-комунікативної системи, мережі, де кожна людина в державі матиме можливість певним чином впливати на рішення держави взагалі і місцевих громад зокрема (проведення виборів, прийняття нормативно-правових актів). На думку П.С. Клімушина та Д.В. Спасібова, питання полягає у проблемі ідентифікації особи та уникнення можливостей фальсифікування тих чи інших рішень. Однак із теперішнім розвитком технологій видається, що це питання також буде вирішено в певний час [225, с. 5]. По-третє, на думку дослідниць, однією з умов існування та успішного розвитку сервісної держави є наявність альтернативних організацій із надання публічних послуг, які становлять певну конкуренцію державним органам. Сьогодні вже видається досить нормальним звернення людини в приватну інстанцію для вирішення своїх проблем у більш легкий і швидкий спосіб, ніж цю послугу надаватиме держава. І це є позитивний момент. Однак вартість такої послуги зростатиме в рази, оскільки особа сплачує як наявні державні тарифи з надання цієї послуги, так і послуги самої сервісної фірми. Це є певною проблемою, але в цьому разі особа має певний вибір. Інше питання

виникає, коли людина не має права у виборі того чи іншого посередника надання послуг, він обирається державним органом (наприклад, штрафні майданчики, служби евакуації транспортних засобів або приватні камери спостереження для фіксації порушень дорожнього руху). Штрафні санкції та послуги приватних фірм із надання послуг разом виявляються надто великими, на наш погляд. Проблема полягає в тому, що особа, яка повинна у разі порушення вимог законодавства сплатити штраф, передбачений тим же законодавством, фактично сплачує ще й чималі кошти сервісним фірмам. У країнах ЄС швидкі та дешеві послуги заохочуються урядами шляхом організації великої кількості фірм, що надають державні послуги, та їх конкуренції між собою, шляхом складання рейтингів, громадського контролю та іншого. Хоча не можна не погодитись, що великі витрати під час порушення вимог законодавства певним чином дисциплінують населення держави. По-четверте, найважливішою умовою є оптимальна децентралізація та демонополізація державної влади. Послуги або запити, які швидше та якісніше виконуються на місцевому рівні або приватною фірмою, передаються державою в добровільному порядку з метою запобігання корупції, зменшення проявів бюрократії тощо. По-п'яте, важливою умовою існування якісної сервісної держави є наявність служб (доступних мережевих ресурсів) постійного роз'яснення населенню у максимально зрозумілій спосіб тих послуг, які надаються державою, переліку установ, які їх здійснюють і тарифів на їх здійснення. Для реальної можливості людини приймати публічні рішення видається важливим постійне роз'яснення законодавства, що стосується як норм, що вже прийняті, так і норм, що мають прийматися. Для розуміння людиною динаміки вирішення тих чи інших питань державного або місцевого рівня – наявність ресурсів постійного моніторингу дій або рішень відповідних служб, органів, фірм та їх рейтингів. По-шосте, і головне, усі ризики, пов'язані з ненаданням або неякісним наданням державних послуг, повинна на себе брати держава. Таке втручання, звичайно, не повинно

мати каральний характер, за винятком явного зловживання. Якщо послуги не надаються або надаються неякісно, втручається держава, яка або безпосередньо організовує виконання послуги, або проводить моніторинг і надає рекомендації з належного виконання послуг [226, с. 40-41]

Таким чином концепція сервісної держави підвищує обопільну відповідальність „людина–держава”, дозволяє ефективно підвищувати рівень правової свідомості та правової культури як державних службовців, так і пересічних громадян. Громадянин відчуває себе не обособленим від держави, а своєрідною частинкою системи, хоча формально, звичайно, він таким не є.

Викладене дозволяє зробити висновок, що опосередковані засоби підвищення правової свідомості та правової культури поділяються на:

- власнеюридичні;
- загальносоціальні;
- соціально-економічні;
- психологічні;
- інформаційні;
- організаційні.

Не виключається також і комбінація перелічених засобів для підвищення позитивного ефекту.

Також наголошується на тому, що для ефективного підвищення рівня правової культури та правової свідомості населення найбільш прийнятною є концепція „сервісної держави”, яка й пропонується для впровадження в Україні.

Висновки до розділу 3.

1. За вектором спрямування пропонується класифікувати заходи впливу на правосвідомість та правову культуру на два блоки, а саме:

- а) засоби безпосереднього впливу;
- б) засоби опосередкованого впливу.

2. Серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру виділяються:

- правова освіта;
- правове виховання;
- правова просвіта.

Причому останнє розглядається як підвид правового виховання, а не правової освіти, оскільки правова освіта є засобом формування системних юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії. В той же час, заходи правової просвіти, як правило, характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях.

3. Виявлено, що опосередковані засоби підвищення правової свідомості та правової культури можна класифікувати на:

- 1) власнеюридичні;
- 2) загальносоціальні;
- 3) соціально-економічні;
- 4) психологічні;
- 5) інформаційні;
- 6) організаційні.

Не виключається також і комбінація перелічених засобів для підвищення позитивного ефекту.

4. Зроблено висновок, що в Україні правова соціалізація особи, а відповідно, і правове виховання починаються досить пізно, вже у старших класах школи. В той час, як найоптимальнішим було б набуття навичок

правомірного поводження з дошкільного віку. В нашій країні традиційно правове виховання дитини повністю покладається на батьків, а проектів відповідного спрямування для дітей дошкільного віку дуже мало. Хоча було б доцільно нарівні з читанням та письмом підвищувати рівень соціальної обізнаності дитини. Не просто пропагувати певні професії, а на доступному дитині рівні пояснювати специфіку діяльності поліцейського, судді, державного службовця. Через ігротехніки опрацьовувати приклади поведінки у різних ситуаціях, дотичних до сфери права. Закладати у свідомість позитивні стереотипи про те, що представники перелічених професій знаходяться на службі у людини, а також особливості поводження з ними. Це передбачає перегляд навчальних програм та закладення у них більшої частини soft-skills, починаючи з навчання у дитячих садочках та початковій школі.

5. Додатково обґрунтовано необхідність запровадження посади „шкільний офіцер поліції”, який виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій.

6. Робиться наголос, що для розвитку правопросвітницької діяльності як засобу підвищення рівня правової культури та правосвідомості в українських вищих навчальних закладах доцільно було б орієнтуватися на спеціалізацію клінічної освіти, проведення не окремих тематичних занять, а саме розвитку окремого потужного напрямку. Просування зазначених клінік, інформування населення про їх діяльність також слід здійснювати диференційовано, оскільки нерідко громадяни навіть слабо уявляють, з якими питаннями можливо звернення до них.

7. Пропонується розширення та застосування концепції «розумного волонтерства» (service-learning), як засобу підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Уточнено принципи застосування service-learning у вищих навчальних закладах. Також наголошується на тому, що концепція «розумного волонтерства» може

стати дуже корисною для підвищення рівня правової свідомості тих осіб, правова соціалізація яких тимчасово переривалася, наприклад, у зв'язку з відбуттям покарання.

8. Обґрунтовується, що на сучасному етапі для підвищення рівня правової культури та соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності недоцільно посилювати юридичну відповідальність та вплив адміністративних важелів. Набагато більш ефективним вбачається вирішення проблем низької соціальної обумовленості права, створення соціальних, економічних, фінансових стимулів. Зроблено висновок, що перспективна (позитивна) юридична відповідальність бізнесу та його соціальна відповідальність набувають величезного значення, оскільки саме в цій площині найбільш яскраво відбувається симбіоз соціальної та економічної функцій держави.

9. Акцентується увага, що велике значення для розвитку демократичної держави має наявність громадського контролю за діяльністю державних інституцій. Але засоби громадського контролю, мають бути, по-перше, ефективними, а по-друге, легальними, тому що за відсутності адекватних правових запобіжників громадський контроль легко переміщується у площину „вуличної демократії” та інструментів політичного тиску на опонентів. Без інституцій громадянського суспільства не відбувається розвиток держави як соціальної. Разом з тим, їхня діяльність має відбуватися у правовому полі, тобто має прослідковуватися соціальне партнерство між державними та громадськими інститутами, без домінування будь-яких із них.

10. Наголошується на тому, що для ефективного підвищення рівня правової культури та правової свідомості населення найбільш прийнятною є концепція „сервісної держави”, яка й пропонується для впровадження в Україні.

11. Зроблено висновок, що складником правової культури у сучасному digital-суспільстві виступає інформаційна культура. Причому інформаційна культура функціонує на двох рівнях:

- побутовому;
- професійному.

ВИСНОВКИ

1. Обґрунтовано аспекти співвідношення правової свідомості, правової культури та правових цінностей. Виявлено, що правові цінності складаються на рівні правосвідомості, на що впливають особливості історичного розвитку суспільства, його менталітет, соціальні, економічні умови розвитку тощо. Правові цінності на емоційно-інтелектуальному рівні постійно проходять процес порівняння із фактичною якістю правових приписів та ефективністю їхнього функціонування, на підставі чого і відбувається формування правосвідомості, а точніше, виникнення певної форми правосвідомості. Співпадіння цінностей, що сприймаються особою, та правової дійсності (тобто очікувань від права та ефективності його регулювання) здебільшого веде до усталення правової активності, в той час, як їх неспівпадіння, – до деформацій правової свідомості у різних проявах. Потім же правова активність як форма правової свідомості на практичному рівні виявляється у правовій культурі. Деформована правосвідомість – у її відсутності чи у низькому рівні.

2. Зроблено висновок, що правова культура:

- виражається виключно у практичних діях, поведінці;
- характеризується правомірністю поведінки;
- є безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості особи, тобто співвідноситься із правовою активністю як формою правосвідомості.

На підставі зазначеного узагальнення оспорується використання терміна „антикультура”.

3. Зроблено висновок, що правова культура характеризує практичний вираз виключно усвідомленої правової активності, а не всіх її рівнів. Це допоможе відділити дійсно ціннісне ставлення до права, вміння з розумом, відповідально втілювати його приписи у свої вчинки, усвідомлення можливостей права для досягнення своїх законних цілей та інтересів, захисту прав, розуміння меж та можливостей застосування правових

інститутів, від простого виконання правових норм в силу різної мотивації, в тому числі і внаслідок страху перед покаранням. „Автоматичне” виконання правових норм чи дотримання їх через побоювання негативних наслідків не може в повній мірі характеризувати стан правової культури. Тому пропонується співвідносити правову культуру виключно з усвідомленою правовою активністю як однією з позитивних форм правосвідомості.

4. Уточнено місце правової культури та правової свідомості у правовій системі. Зокрема, правосвідомість взагалі не можна чітко віднести до будь-якого елементу правової системи, в тому числі і до правової ідеології. Правосвідомість пронизує усю правову систему зверху донизу. На відміну від правосвідомості, що опосередковує інтелектуально-психологічний рівень сприйняття права, правова культура, яка опосередковує практичний рівень, знаходиться виключно у межах юридичної практики, як елемента правової системи.

5. Додатково аргументовано співвідношення правової культури, правової свідомості та правового менталітету. Так, правова культура та правова свідомість опосередковують здебільшого сьогодення, а правовий менталітет – як сьогодення, так і історичну ретроспективу. Також менталітет (в тому числі і правовий) розглядається як передумова формування правосвідомості у певних її формах. Зроблено висновок, що правовий менталітет не тотожний правовій культурі та правосвідомості, опосередковує історичний правовий досвід певного суспільства, знаходить свій вираз у правовій свідомості (розумінні права та ставленні до нього), після чого „переноситься” на практичну поведінку, тобто у сферу правової культури.

6. Проаналізовано значення та співвідношення правової традиції та правового менталітету крізь призму формування правової свідомості та правової культури. Правова традиція та правовий менталітет розглядаються як близькі явища, які є основою, передумовами формування

правосвідомості певного типу. Правова ж культура, у свою чергу, – є зовнішнім, практичним виразом усвідомленої правової активності (як позитивної форми правосвідомості), що виражається у правомірній поведінці та базується на ціннісному сприйнятті права як соціального регулятора.

7. Уточнено рівні правової культури, а саме:

- макрорівень (суспільна, національна правова культура, або правова культура групи національних правових систем, пов'язаних спільною правовою традицією);

- мезорівень (правова культура певних соціальних груп);

- мікрорівень (індивідуальна правова культура).

Глобальний рівень правової культури (або правової культури людства) пропонується не виділяти окремо внаслідок його гетерогенності, а отже, складності для дослідження та характеристики.

8. Зроблено висновок, що соціальну обумовленість права можна назвати тією основою, яка в подальшому і формує його ефективність. Саме врахування (або, навпаки, не врахування) під час нормопроєктування соціальних чинників включає позитивні або негативні аспекти соціального механізму дії права, тобто сукупності суспільних детермінант, які впливають на його дію. Критично необхідно враховувати соціальну обумовленість права, але не у деталях, а в узагальнених потребах та інтересах суб'єктів права.

9. Деталізовано механізм включення правової свідомості та правової культури у механізм дії права. Підтримується позиція, що механізм дії права включає в себе:

- 1) соціальний механізм дії права;

- 2) психологічний механізм дії права;

- 3) юридичний механізм дії права (механізм правового регулювання).

Кожне суспільне явище (яке впливає або може певним чином вплинути на сферу права) сприймається особою (а точніше, її психікою).

На цьому етапі відбувається точка зіткнення соціального та психологічного механізму дії права. Правосвідомість же складає ядро психологічного механізму дії права, тому всі соціальні передумови на свідомому чи підсвідомому рівні перетікають у неї, а правова культура виражається назовні у юридичному механізмі дії права (точніше, у сфері юридичної практики) та соціальному механізмі дії права. Тобто, на відміну від правосвідомості, які включається до психологічного механізму дії права, правова культура (внаслідок її практичної спрямованості) належить одночасно до соціального та юридичного механізмів дії права.

10. Конкретизовано прояви низького рівня правової культури, які можуть виражатися як у неправомірних діях, так і в таких, що безпосередньо до цієї категорії не відносяться, наприклад, у зловживанні суб'єктивними правами. Також він виявляється у зовнішній стороні юридичної грамотності населення, тобто наявності знань, куди звернутися з певною скаргою, як поводитися у певних правових ситуаціях, у грамотності складання документів юридичного характеру

11. Наголошується, що у соціально-правових передумовах формування та функціонування права необхідно знаходити баланс між цими складовими. З одного боку, аналіз соціальної обумовленості права, а відповідно, соціального механізму його дії, дає уявлення про фактичну та потенційну ефективність. З іншого боку, специфіка права як соціального явища є настільки суттєвою, що абстрагуватися повністю від власне юридичних якостей норм, процесів та вчинків не представляється можливим. Проте, необхідно знаходити баланс між аналізом власне юридичного у праві (що мало місце за радянських часів та було вираженням пануючого на той час позитивізму) та соціальної складової (що домінує у дослідженнях зараз).

12. Зроблено висновок, що для цілей формування високого рівня правової культури у демократичній державі вади права повинні не замовчуватися чи, навпаки, заговорюватися, а вчасно виявлятися та

коректуватися. Тільки така увага до потреб і очікувань людини у співвідношенні з особливостями існування та функціонування правових норм зможе привести до позитивного сприйняття права і високого рівня правової культури, навіть за наявності певних дефектів права (існування яких є цілком природнім).

13. Уточнено методику застосування методу правової компаративістики у юридичних дослідженнях взагалі та у сфері правової культури та правосвідомості зокрема. В тому числі, необхідність ретельного відбору правових систем для компаративно-правового аналізу пояснюється багатьма чинниками, але не в останню чергу, – різними системами цінностей. Конфлікт базових цінностей у порівнюваних правових системах апріорі зведе нанівець усі спроби ефективного „запозичення”. Акцентується увага на тому, що поваги заслуговують усі цінності, на визнанні яких будується та розвивається певна соціальна система, але порівняльно-правові дослідження покликані сегментувати такі цінності, і брати до уваги, в першу чергу, досвід тих правових систем, які мають спільні цінності з досліджуваною, але досягли на даний час кращих результатів.

14. Обґрунтовується позиція, що найбільш прийнятним у сфері методології дослідження правової культури та правової свідомості є інтердисциплінарний підхід (в тому числі із залученням математичного, комп’ютерного моделювання тощо). Разом з тим, наголошується на кризовому стані інтердисциплінарних досліджень в Україні. Частково це пояснюється традиційно великим розривом між точними та гуманітарними, соціальними науками. Іншими словами, у дослідників-правників у переважній більшості випадків просто бракує знань та спеціальних навичок для застосування зазначених методів, хоча вони можуть забезпечити більш високий ступінь достовірності. Взаємне збагачення методологічного інструментарію здатне суттєво підвищити репрезентативність майже кожного дослідження. Але міждисциплінарний

підхід повинен базуватися не просто на залученні елементів методологічного інструментарію інших галузей знань (тобто спеціальної методології), а створенні ситуативних або стійких колективів учених, які є спеціалістами у різних науках, що дозволить найбільш повно обмінятися вихідною інформацією, дійсно комплексно та коректно застосовувати методологію даних галузей наукового знання, більш критично оцінити отримані результати дослідження, їхню репрезентативність та можливість застосування на практиці.

15. Виявлено, що характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми: 1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві; 2) визначеність з вибором певної системи цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

16. Зроблено висновок, що внаслідок COVID-19 та карантинними обмеженнями людство у глобальному сенсі знаходиться на зламі суспільних формацій, а отже, у світовому вимірі має місце стан транзитивного суспільства, чого раніше в історії ніколи не спостерігалось. Правова свідомість та правова культура вже зазнали суттєвого впливу внаслідок карантинних обмежень. І хоча в роботі заперечується існування глобальної правової культури, у кожній національній правовій системі відбулися суттєві, характерні зміни у сфері правового та соціального буття. Причому це той нечастий випадок, коли приналежність певної національної правової системи до конкретної правової сім'ї жодним чином не вплинула на неї у боротьбі з коронавірусом. Тобто навіть спільні риси правових систем не обумовили спільних шляхів до подолання коронавірусної кризи, і уряд кожної держави знаходив своє індивідуальне рішення.

17. Аргументовано, що українське суспільство знаходиться паралельно у двох станах „транзиту”:

- 1) від тоталітарного до демократичного, ліберального;
- 2) від карантинного до посткарантинного.

Кожне з названих транзитивних суспільств має свої особливості, проте, зіштовхуючись, вони підсилюють негативний вплив на правову культуру та правову свідомість громадян.

18. Обґрунтовано, що на національному рівні правосвідомість карантинного періоду громадян усіх без винятку держав продемонструвала тенденцію до зниження та схильність до деформацій. Керівництва майже усіх держав світу під час коронавірусної кризи зазнали репутаційних втрат, хоча причини для критики були дуже варіативними. На рівні ж правової культури, незалежно від психологічно-емоційного ставлення до правових приписів та дій уряду, населення різних країн та державні інституції демонстрували абсолютно різні моделі поведінки, які нерідко не мали спільних ознак навіть у державах однієї правової сім'ї. Отже, правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. На рівні ж правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною.

19. Зроблено акцент на тому, що на міжнародному рівні стан правової культури транзитивного суспільства карантинного періоду характеризувалася невизначеністю вектора розвитку; непрогнозованістю дій та рішень державних органів, посадових осіб і пересічних громадян; більшою схильністю до застосування примусу; стрімким зростанням кількості випадків порушення навіть фундаментальних прав і свобод людини; зниженням довіри до дій урядів та міжнародних організацій; порушенням принципів рівності, толерантності та застосуванням подвійних стандартів. Тобто можна констатувати критичне зниження рівня правової культури на міжнародній арені.

20. Обґрунтовано, що у національних правових системах правосвідомість слід вважати більш динамічним утворенням, порівняно із правовою культурою, і більш схильним до коливань. Правова культура, натомість, хоча і є похідною від правової свідомості, але для її позитивних чи деструктивних змін під час впливу на правосвідомість потрібний більш тривалий строк, тобто вона є більш сталим та стійким утворенням, здатним протягом певного часу (залежно від конкретних обставин) до збереження своїх характеристик. Підтримується ідея підвищення рівня правової культури через позитивні трансформації правової свідомості у довгостроковій та середньостроковій перспективі, оскільки правова свідомість є первинним щодо правової культури утворенням. Але у короткостроковій перспективі вбачається більш доцільним рух у зворотньому напрямі: від конкретного до загального (а саме, шляхом індукції). Тобто має сенс через комплекс різноспрямованих заходів точково підвищувати саме рівень правової культури, створювати умови, коли у практичній площині в особи буде мотивація на правомірну поведінку. Найбажанішими заходами розглядаються заохочення (стимулювання) та переконання, хоча в певних випадках допустимі і заходи примусу. А через узвичаєння правомірної та бажаної з точки зору духу закону поведінки відбудеться поступове формування позитивної усвідомленої правової свідомості. Отже, у довгостроковій та середньостроковій перспективі правова культура є похідною від правової свідомості. У короткостроковій – вона є первинною

21. Наголошується на необхідності наявності чіткої стратегії та послідовності і виваженості дій влади у державах з транзитивним типом суспільств у зв'язку з тим, що правова культура та правова свідомість їхнього населення легко схиляється у бік зниження, але дуже важко набуває сталого підвищення.

22. Зроблено висновок, що у розвитку правової культури та правової свідомості слід відмовитися від ідеї формування (а насправді, –

нав'язування) єдиної національної свідомості. Це є величезною помилкою, зважаючи на мультинаціональність та мультикультурність нашої держави. Насправді більш перспективним є прищеплення громадянської самосвідомості, як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності та гордості за свою державу. У зв'язку з цим, у формуванні правової свідомості пропонується змістити акценти з національного аспекта, на соціально-правовий та економічний. Також варто відмовитися від політики, коли просування національної ідеї стає підставою для того, що держава в особі її органів закриває глаза на правопорушення. Це є порушенням принципу рівності і безсторонності, а отже, вкрай негативно позначається на рівні загальної правової культури.

23. Акцентується увага на тому, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Можна погодитися з тим, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

24. Виявлено, що за часів студентства яскраво виражений нігілізм та інші форми негативних типів правосвідомості був властивий незначній кількості осіб. Низький рівень правової культури також, на противагу найбільш розповсюдженому у науці твердженню, характеризував лише окремих студентів юридичних спеціальностей. На підставі цього, можна зробити висновок, що низький рівень правової культури формується у

студентів вже під час зіткнення з правовою реальністю, зокрема, зі специфікою юридичної практики транзитивного суспільства України.

25. Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні:

- корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів;
- загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання;
- широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки;
- толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника;
- схильність до самосуду та „вуличної демократії”, що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів;
- застосування подвійних стандартів у сфері права та „вибіркової гуманізації”;
- нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскування під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

26. За вектором спрямування пропонується класифікувати заходи впливу на правосвідомість та правову культуру на два блоки, а саме:

- а) засоби безпосереднього впливу;
- б) засоби опосередкованого впливу.

2. Серед засобів безпосереднього впливу на правосвідомість та правову культуру виділяються:

- правова освіта;
- правове виховання;
- правова просвіта.

Причому останнє розглядається як підвид правового виховання, а не правової освіти, оскільки правова освіта є засобом формування системних

юридичних знань на професійному рівні, тобто отриманням правничої професії. В той же час, заходи правової просвіти, як правило, характеризуються фрагментарністю і спрямовані на опанування правил поведінки у тих чи інших правових ситуаціях.

27. Виявлено, що опосередковані засоби підвищення правової свідомості та правової культури можна класифікувати на:

- 1) власнеюридичні;
- 2) загальносоціальні;
- 3) соціально-економічні;
- 4) психологічні;
- 5) інформаційні;
- 6) організаційні.

Не виключається також і комбінація перелічених засобів для підвищення позитивного ефекту.

28. Зроблено висновок, що в Україні правова соціалізація особи, а відповідно, і правове виховання починаються досить пізно, вже у старших класах школи. В той час, як найоптимальнішим було б набуття навичок правомірного поведінки з дошкільного віку. В нашій країні традиційно правове виховання дитини повністю покладається на батьків, а проєктів відповідного спрямування для дітей дошкільного віку дуже мало. Хоча було б доцільно нарівні з читанням та письмом підвищувати рівень соціальної обізнаності дитини. Не просто пропагувати певні професії, а на доступному дитині рівні пояснювати специфіку діяльності поліцейського, судді, державного службовця. Через ігротехніки опрацьовувати приклади поведінки у різних ситуаціях, дотичних до сфери права. Закладати у свідомість позитивні стереотипи про те, що представники перелічених професій знаходяться на службі у людини, а також особливості поведінки з ними. Це передбачає перегляд навчальних програм та закладення у них більшої частини soft-skills, починаючи з навчання у дитячих садочках та початковій школі.

29. Додатково обгрунтовано необхідність запровадження посади „шкільний офіцер поліції”, який виступатиме не як каральний, а як стримуючий чинник та буде, поряд із шкільним психологом, відігравати роль арбітрування та згладжування конфліктних ситуацій.

30. Робиться наголос, що для розвитку правопросвітницької діяльності як засобу підвищення рівня правової культури та правосвідомості в українських вищих навчальних закладах доцільно було б орієнтуватися на спеціалізацію клінічної освіти, проведення не окремих тематичних занять, а саме розвитку окремого потужного напрямку. Просування зазначених клінік, інформування населення про їх діяльність також слід здійснювати диференційовано, оскільки нерідко громадяни навіть слабо уявляють, з якими питаннями можливо звернення до них.

31. Пропонується розширення та застосування концепції «розумного волонтерства» (service-learning), як засобу підвищення рівня правової свідомості та правової культури через фактичні дії. Уточнено принципи застосування service-learning у вищих навчальних закладах. Також наголошується на тому, що концепція «розумного волонтерства» може стати дуже корисною для підвищення рівня правової свідомості тих осіб, правова соціалізація яких тимчасово переривалася, наприклад, у зв'язку з відбуттям покарання.

32. Обгрунтовується, що на сучасному етапі для підвищення рівня правової культури та соціальної відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності недоцільно посилювати юридичну відповідальність та вплив адміністративних важелів. Набагато більш ефективним вбачається вирішення проблем низької соціальної обумовленості права, створення соціальних, економічних, фінансових стимулів. Зроблено висновок, що перспективна (позитивна) юридична відповідальність бізнесу та його соціальна відповідальність набувають величезного значення, оскільки саме в цій площині найбільш яскраво відбувається симбіоз соціальної та економічної функцій держави.

33. Акцентується увага, що велике значення для розвитку демократичної держави має наявність громадського контролю за діяльністю державних інституцій. Але засоби громадського контролю, мають бути, по-перше, ефективними, а по-друге, легальними, тому що за відсутності адекватних правових запобіжників громадський контроль легко переміщується у площину „вуличної демократії” та інструментів політичного тиску на опонентів. Без інституцій громадянського суспільства не відбувається розвиток держави як соціальної. Разом з тим, їхня діяльність має відбуватися у правовому полі, тобто має прослідковуватися соціальне партнерство між державними та громадськими інститутами, без домінування будь-яких із них.

34. Наголошується на тому, що для ефективного підвищення рівня правової культури та правової свідомості населення найбільш прийнятною є концепція „сервісної держави”, яка й пропонується для впровадження в Україні.

35. Зроблено висновок, що складником правової культури у сучасному digital-суспільстві виступає інформаційна культура. Причому інформаційна культура функціонує на двох рівнях:

- побутовому;
- професійному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новейший философский словарь. Под ред. А.А. Грицанова. Минск: Издательство В.М. Скакун, 1998. 896 с.
2. Панченко Т.С. Правова свідомість як міждисциплінарний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки*. 2011. Вип. 94. Т. 2. С. 68-72.
3. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
4. Дмитрук В.Н. Теория государства и права: учебное пособие. Минск: Амалфея, 1999. 224 с.
5. Осипова Н.П., Тихомиров О.Д. Правосвідомість. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
6. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 56-59.
7. Черкас М.Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2010. 19 с.
8. Панчук І.О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Острого, 2015. 219 с.
9. Штанько А.О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 43. С. 144–152.
10. Проць О.Є. Структура та функції правосвідомості молоді. *Форум права*. 2011. № 2. С. 773-777.

11. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства: учебное пособие. Москва: Институт государства и права РАН. 2003. 204 с.
12. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2-х т. Москва: Юридическая литература, 1981. Т.1. 360 с.
13. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Москва: Омега-Л, 2006. 608 с.
14. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 24 с.
15. Каминская В.И., Ратинов А.Р. Правосознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания: сб. науч. труд. Москва, 1974. С. 342-346.
16. Сербін Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 16 с.
17. Субботін В.М., Філонов О.В., Тодоров І.Я. Теорія держави і права: підручник. Київ: Знання, 2005. 327 с.
18. Загальна теорія держави та права. За ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
19. Макаренко Л. Методологічні засади пізнання сутності правової культури. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №9. С.181-185.
20. Макаренко Л.О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 441 с.
21. Коваленко Н.Ю. Сутність взаємозв'язку правової культури та правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 38. Том 1. С. 15-18.
22. Арабаджи Н.Б. Власна цінність правового порядку у правовій площині. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 36. Том 1. С. 7-10.

23. Жебровская К.А. Роль правовых ценностей в диалоге правовых культур. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 35. Том 1. Ч.1. С. 14-17.
24. Атаян В.В. Конфликтогенный потенциал универсальных ценностей. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки*. 2012. №3. С. 55-62.
25. Лєгін Л.М. Законодавчий процес в Україні та його вдосконалення: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
26. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
27. Загальна теорія держави і права: підручн. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
28. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія. За ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2007. 248 с.
29. Общая теория права и государства: учебник. Под ред. В.В. Лазарева. Москва: Юрист, 2003. 520 с.
30. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник. Москва, 2002. 432 с.
31. Міхайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
32. Устименко Е.С. Основные способы формирования профессионального правосознания и правовой культуры представителей юридических профессий. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 20-23.
33. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: курс лекций. Москва: Юрист, 2001. 776 с.
34. Мухін В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2007. 21 с.

35. Хахулина К. С., Малыга В.А., Стадник И.В. Теория государства и права в схемах и определениях: учеб. пособие. Донецк: Норд-Пресс, ДонНУ, 2008. 344 с.

36. Разметаєва Ю.С. Правова активність особи як складова правової культури. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. № 3(17). С. 253-259.

37. Оніщенко Н. До питання про правову активність як ознаку громадянського суспільства. *Віче.* 2014. №17. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4345/>.

38. Волковицька Н. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження. *Юридична Україна.* 2010. №2. С. 28-34.

39. Муж В.В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 297-303.

40. Балинська О.М., Ященко В.А. Прагматичне світосприймання у правовому вимірі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2018. №1. С.3-11.

41. Пампура М.В. Деформації правової свідомості в суспільстві, що трансформується. *Право і безпека.* 2016. №4(63). С. 24-28

42. Міхайліна Т. Щодо питання співвідношення правосвідомості, правової культури та правової активності. *Economic and law paradigm of modern society.* 2020. №1. С.92-96.

43. Міхайліна Т. Концептуалізація форм правової активності. *Юридичний вісник.* 2017. №2. С. 9–15.

44. Хаустова М. Структура правової системи суспільства. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5675/1/Khaustova_49.pdf.

45. Рабинович П. Основы общей теории права и государства: учеб. пособ. Харьков: Консум, 2005. 319 с.

46. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия. Опыт комплексного исследования. Москва, 1999. С. 46-47.
47. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків, 2002. С. 26-27.
48. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Пер. с франц. В.А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1999. 400 с.
49. Кравцова Ю.О. Правові системи. Світовий досвід. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_2694.
50. Ибраева А.С. Структура правовой культуры. *Правовая реформа в Казахстане*. 2002. № 4. С. 69–71. (с. 69)
51. Власова Т.С. Индивидуальное правосознание и правовая культура в условиях модернизации российской соционормативной системы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2012. 33 с.
52. Петров А.В., Котрикова Т.Ю. Профессиональная правовая культура в системе правовой культуры общества. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2013. № 3 (1). С. 326–331.
53. Иванников И. Общая теория государственной власти: учебно методическое пособие. Волгодонск, 1997. 253 с.
54. Юрашевич Н.М. Правовой менталитет белорусского общества. *Веснік БДУ*. Сер. 3. 2007. № 3. С. 85–88.
55. Галицький І.В. Місце толерантності в правовому менталітеті та політико-правовій думці українського суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2011. №2. С. 44-48.
56. Меньяйло Д.В. Правовой менталитет: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Волгоград. 2003. 23 с.

57. Черкас М.Є. Правовий менталітет як складова правосвідомості: особливості становлення та розвитку в Україні. *Право та інновації*. 2018. № 3 (23). С.92-97.

58. Волошенюк О.В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*. 2015. № 1. С. 42–47.

59. Павлов С.С. Правові традиції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2010. 17 с.

60. Варга Ч. Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур: Відкрита лекція. Пер. О.В. Ткаченка; за. ред. О.В. Кресіна. Київ-Львів: ЗУКЦ, 2012. *Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства»*. Вип. 24. 24 с.

61. Merryman J.H. The Civil Law Tradition. *An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America*. Stanford: Stanford University Press, 1969. 172 p.

62. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет і правова традиція: співвідношення й взаємодія. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6. Т.1. С. 12-15.

63. Куклин С.В. Правовая культура и правовое мышление в современном обществе. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2017. № 4. Т. 17. С. 75-83.

64. Міхайліна Т. Правосвідомість у площині юснатуралізму. *Інтернаука*. 2017. № 15 (37). Т. 1. С. 84-87. URL: www.inter-nauka.com/issues/2017/15/3075.

65. Plavich V. Law and economics in the context of globalization (main development trends). *Market economy: modern theory and management practice*. Т. 15 Vol. 1 (32): collection of scientific papers. Odessa: Odessa National I. I. Mechnikov University. 2016. 244 p.

66. Назаренко О.А. Науково-теоретична характеристика правової культури. *Право і суспільство*. 2017. №6. С.19-23.

67. Савчук С.В. Юридична соціологія: предмет та її місце в системі юридичних наук: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 22с.
68. Зандкюлер Х.Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм. *Вопросы философии*. 1999. №2. С.35–50.
69. Plavich V. Problems of modern legal understanding: theoretical and methodological and philosophical and legal analysis: monograph. Odessa: Astroprint, 2011. 232 p.
70. Суходоля М. Соціальні та правові передумови аналізу правової культури. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2018. №3. С. 57-61.
71. Правосознание и содержание права: детерминирующие факторы и самостоятельное значение. *Проблемы теории государства и права*: учеб. пособ. Под ред. М.Н. Марченко. Москва: Прогресс, 1999. С. 310-320.
72. Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади: автореф. дис. ... доктора юрид наук: 12.00.01. Київ, 2008. 43 с.
73. Васильченко О.П. Вплив економічної кризи на соціальні та економічні права людини. *Право і суспільство*. 2018. №1. С.3-8.
74. Плавич В.П. Правове регулювання трансформаційної економіки України і розвиток національного законодавства. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 144 с.
75. Лукашева Е.А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений. *Сов. государство и право*. 1975. № 4. С. 30-36.
76. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. Под ред. М.Н. Марченко. Москва: Прогресс, 1999. С.310-320.
77. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 22 с.
78. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2005. 21 с.

79. Гоцуляк Ю. Емоція як осередок розгортання атрибутів правового буття у психологічній теорії права. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2020. №2. С. 80-86.

80. Алаїс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 17 с.

81. Суходоля М.В. Методологічна складова аналізу правової культури: виклики сьогодення. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 5–6 квітня 2019 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2019. С. 12-13.

82. Коба М. Правова культура як предмет вивчення теоретико-правовою наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №4. С. 178-182.

83. Булкат М.С. Зовнішні функції України та тенденції їх розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 237 с.

84. Корольова Ю. Формування методологічної основи наукового пізнання джерел права. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №10. С.120-123.

85. Серебро М.В. Постнекласичні тенденції в методології юриспруденції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Вип. 55. Том 1. С. 54-58.

86. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права: учеб. для вузов. Москва: Юрайт, 2010. 634 с.

87. Бандура О.О., Бублик С.А., Заїчковський М.Л. Філософія права: навч посіб. За ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

88. Калініченко О.Ф. Розбудова права: методологічні процеси конституційного права. *Право і суспільство*. 2018. №1. С. 14-18.

89. Оборотов Ю.М. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. №1. С. 33–39.

90. Андрейцев В. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу. URL: <http://library.uipa.edu.ua>.
91. Оржинська Е.І. Стан сучасної класифікації методів науки. *Право і суспільство*. 2018. №2. Ч.3. С.19-22.
92. Єрмоленко Д.О. Поняття і структура методології дослідження правосвідомості молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Том 1. С. 11-13.
93. Міхайліна Т., Гоцуляк Ю. Криза методології сучасних юридичних досліджень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 65. С.26-30.
94. Рябовол Л. Передумови й чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №2. С.182-187.
95. Завальнюк В. Міжнародно-правовий вимір юридичної антропології. *Юридичний вісник*. 2019. С. 5-12.
96. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. ... доктора юрид наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 40 с.
97. Бернюков А. Правова реальність: постановка питання в сучасному методологічному форматі. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. №3. С.3-7.
98. Чукавіна Т.Е. Маси та масова свідомість. Людина в масі. Вісник НТУУ–КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. Вип. 3. С. 133-136. с.133
99. Сергєєв К. Вимоги до законодавчої діяльності в епоху гіпердинамічного розвитку інформаційних технологій. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №10. С.137-145.
100. Ситар І.М. Онтологічні засади критично-правових досліджень у процесі акультурації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Том 1. С. 37-40.

101. Бартон В.И. Сравнение как средство познания. Минск: Изд-во БГУ, 1978. 128 с.
102. Шигаль Д.А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. №3. С. 828-832.
103. Баранова Ю.О. Методологічні правила функціонального порівняння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 33. Том 1. С. 7-10.
104. Лисенко О.М. Порівняльне правознавство як наука та його місце в системі юридичних наук: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01. Київ, 2001. 21 с. с.12
105. Rosenfeld M. Comparative Constitutional Law: a Contested Domain. *Comparative Constitutional Analysis in United States Adjudication and Scholarship*. U.K.: Oxford University Press, 2012. pp. 38–53.
106. Забокрицький І.І. Використання інтердисциплінарного підходу в сучасних правових дослідженнях. *Право і суспільство*. 2019. №2. С.3-11.
107. Нестерович В.Ф. Методологія компаративного аналізу демократії участі на рівні місцевого самоврядування. *Право і суспільство*. 2019. №3. С.44-50.
108. О демократії въ Америкѣ: Сочиненіе Алексѣя де Токвиля. Пер. съ 14-го французкаго изданія В.Н. Линдѣ. Москва: Книжное дело, 1897. 620 с.
109. Чебаненко О.Д., Грищук О.Ю., Колодяжна Н.В. та ін. Референдуми в Європейському Союзі. За ред. Д.С. Ковриженка. Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
110. Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. *Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO*. Київ: ТОВ «Софія», 2012. 128 с.

111. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах учасниках ЄС, Швейцарії та Україні: монографія. За ред. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво «Ліра», 2017. 288 с.
112. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові засади лобіювання у Федеративній Республіці Німеччини. *Вибори та демократія*. 2009. №3. С.59–66.
113. John J. Patrick, Richard M. Pious, Donald A. Ritchie. The Oxford Guide to the United States Government. Oxford – New York: Oxford University Press, 2001. 802 p.
114. Батанов О.В. Муніципальне право в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права*. 2013. №3. С.84–88.
115. Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт: сб. статей и документов. Минск: ФУАинформ, 2009. 266 с.
116. Коркуновъ Н.М. Сравнительный очеркъ государственнаго права иностранныхъ державъ. Часть первая. Государство и его элементы. Санкт-Петербург: Типографія М. Меркушева, 1906. 164 с.
117. ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та практиці. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. 160с.
118. Менджул М.В., Навроцький В.В. Кампанії адвокати як інструмент демократичних перетворень. Ужгород: КАПЛ «ВЕСТЕД», «Видавництво Олександри Гаркуші», 2011. 66 с.
119. Кіященко Г. Адвокати: практичний посібник. Київ: ГУРТ, 2009. 100 с.
120. Уровень преступности в Дубае и ОАЭ. URL: <https://dubai-freezone.ae/novosti-oae/uroven-prestupnosti-v-dubae-i-oae.html>.
121. Абу-Даби признан самым безопасным городом на планете. URL: <https://russianemirates.com/news/uae-news/abu-dabi-priznan-samym-bezopasnym-gorodom-na-planete/>.

122. Україна лідирует по уровню преступности в Европе. URL: <https://dubai-freezone.ae/novosti-oae/uroven-prestupnosti-v-dubae-i-oae.html>.
123. Серебро М.В. Цінності в юридичній аксіології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. №75. С. 76–83.
124. Максимов С.І. Українська правова культура: ціннісний вимір. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 15. С. 15–21.
125. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №9. С.116-120.
126. Оробець К. Аксіологічний підхід у кримінальному праві: зміст та значення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №12. С.222-226.
127. Хан-Магомедов Д.О. Математические методы изучения проблем уголовного права и уголовной политики. *Проблемы советского уголовного права*. Москва, 1973. С. 87–89. с.89
128. Граб М. Метод математичного моделювання у діяльності юриста. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. №5. С.21-24.
129. Забокрицький І.І. Використання інтердисциплінарного підходу в сучасних правових дослідженнях. *Право і суспільство*. 2019. №2. С.3-11.
130. Макаренко Л.О. Правокультурність як необхідна умова розвитку правової культури. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. №4 (62). С. 22-27.
131. Удовика Л. Особенности развития украинской правовой культуры в условиях глобализации. *Закон и жизнь*. 2013. №9(3). С. 245-249.
132. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.
133. Тополь Ю.О. Правовий нігілізм: стан, детермінанти та можливі шляхи подолання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 25–33.
134. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С.198-202.

135. Швачка В.Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 22 с.
136. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 17 с.
137. Барабаш Ю. Г. Нариси з конституційного права: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. 160 с.
138. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №12. С.229-233.
139. У Швеції останній тиждень найвища у Європі смертність від COVID-19 на душу населення. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/19/7110105/.
140. Індійський поліцейський змусив порушників карантину писати вибачення 500 разів. URL: <https://hromadske.radio/news/2020/04/13/indiys-kyu-politseys-kyu-zmusyv-porushnykiv-karantynu-pysaty-vybachennia-500-raziv>.
141. Карантин из-под палки. Как в Индии избивают людей, чтоб они оставались дома. URL: <https://bigkyiv.com.ua/karantin-iz-pod-palki-kak-v-indii-izbivayut-lyudej-chtob-oni-ostavalis-doma/>.
142. У Венесуелі під час карантину розпочалися голодні бунти і погроми. URL: www.volynnews.com/news/all/u-venesueli-pid-chas-karantynu-rozpochalysia-holodni-bunty-i-pohromy/.
143. У Греції затримали 17 українців після прильоту до Афін. URL: https://zaxid.net/v_gretsiyi_zatrimali_17_ukrayintsiv_pislya_prilotu_do_afin_n1504597.
144. Олійник О. Характеристика негативного впливу на демократію в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №8. С.165-169.
145. Богачов С.В. Особливості процесу формування правової культури в Україні. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 2 (53). С. 43–48.

146. Словник української мови: в 11 томах. 1977. Том 8. 782 с.
147. Всесвітній словник української мови. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA>.
148. Політична психологія: навч. посібник. За ред. С.О. Матвєєва. Київ: ЦУЛ, 2003. 216 с.
149. Пампура М.В. Основні тенденції трансформації суспільної правосвідомості в Україні. *Форум права*. 2017. №1. С.150-154.
150. Кобко-Одарий В.С. Украинский правовой менталитет и его основные детерминанты. *Право і суспільство*. 2017. №1. Ч.2. С.9-13.
151. Дзьобань О.П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії. *Методологічні проблеми правової науки*: матер. Міжнар. наук. конф. (м.Харків, 13-14 грудня 2002 р.). Харків: Право, 2003. С.130-135.
152. Дмитрієнко І. Проблеми та перспективи історичного осмислення української правової культури. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наукових праць*. Вип. 38. Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2007. 776 с.
153. Нестеренко О.М. Фактори, що визначають специфіку правового виховання в різних типах правових систем. *Держава та регіони. Серія: Право*. №1 (59). С.17-22.
154. Шитий С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №2. С.235-239.
155. Рогач О.Я. Правовий нігілізм як загроза державного суверенітету. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 34. Том 1. С.44-46.
156. Назаренко О.А. Правовий нігілізм у сучасному суспільному житті. *Право і суспільство*. 2018. №1. С.29-33.

157. Ковальчук В., Богів Я., Ковальчук С. Конституційний принцип народного суверенітету та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації: досвід України. *Economic and law paradigm of modern society*. 2019. №3. С. 23-32.

158. Ткаля О., Зуєва А. Правовий нігілізм як фактор впливу на національну безпеку держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №5. С.219-223.

159. Міхайліна Т. Правовий нігілізм сучасного українського суспільства: витоки проблеми та шляхи її подолання. *Economic and law paradigm of modern society*. 2019. №4. С.75-80.

160. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: колект. монографія. Ю.С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Вінниця: Нілан, 2016. 471 с.

161. Плавич В.П. Нове розуміння сутності і моделей сучасного права: особливості та тенденції розвитку. *Правова держава*. 2020. №37. С. 17-29.

162. Кобко-Одарий В. Украинский правовой менталитет: между востоком и западом. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №3. С.213-216.

163. Премьер-министра прогнали с газона во время интервью. URL: <https://podrobnosti.ua/2353945-premer-ministra-prognali-s-gazona-vo-vremja-intervju-video.html>.

164. Токар Л.В. Деформація професійної свідомості поліцейських як ознака відчуження праці. *Право і суспільство*. 2018. №6. Ч.2. С.12-18.

165. "Ночные допросы, как в гестапо". Почему в Кагарлыке боятся полиции. URL: www.bbc.com/ukrainian/features-russian-52861276.

166. Убийство Джорджа Флойда: похороны в Хьюстоне и призывы к реформе полиции. URL: www.bbc.com/russian/news-52986528.

167. May 31 George Floyd protest news. URL: <https://edition.cnn.com/us/live-news/george-floyd-protests-05-31-20/index.html>.

168. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01. Київ, 2009. 21 с.

169. Суходоля М.В. Особливості правової культури та правосвідомості у суспільствах перехідного типу. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект: матер. І міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (15 листопада 2019 року). Вінниця, 2019. Том 1: Право. С.43-47.*

170. Transparency International опублікували індекс сприйняття корупції: яке місце посідає Україна. URL: <https://chasdiy.org/news/transparency-international-opublikuvaly-indeks-spryiniattia-koruptsii-iake-mistse-posidaie-ukraina-karta.html>.

171. Реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність. Вища рада правосуддя. URL: www.vru.gov.ua/add_text/203.

172. Михайліна Т., Щебетун І. Незалежність суду та суддів як гарантія верховенства права, інтересів суспільства та правопорядку в державі. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. №77. С. 93-99.

173. Волошенюк О.В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 16 с.

174. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №4. С.188-192.

175. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 23 с.

176. Жаровська І.М., Биков О.М. Проблеми впливу на особу глобалізаційних проявів сучасної правової реальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Випуск 52. Том 1. С. 17-20.

177. Штангрет М.Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 21 с.

178. Нестеренко О. Підвищення рівня правової та етичної культури державних управлінців як один із пріоритетів правового виховання в умовах соціальної мобільності. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 230-234.

179. Mikhailina T., Grynyuk R. The spread of shadow norms beyond state legal system: challenges of a globalized society. *European journal of transformation studies*. 2020. №1. P. 22-33.

180. Василевська Т.Е., Саламатов В.О., Марушевський Г.Б. Етика державного управління. За ред. Т.Е. Василевської. Київ: НАДУ, 2015. 204 с.

181. Заєць А.С. Правова освіта як структурний компонент освіти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2017. Випуск 42. С. 13-16.

182. Суходоля М.В. Правове виховання як першооснова формування правової культури. *Виклики глобалізованого суспільства: економіко-правовий аспект: матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (25 грудня 2019 року)*. Вінниця, 2019. Том 1: Право. С. 33-36.

183. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. №2(29). С. 156-166.

184. Титомир-Зотова О.С. Природно-правове розуміння права як ідейна основа правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 47-50.

185. Проскурjak О. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН). *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. Серія „Юридичні науки”*. 2016. №845. С.402-406.

186. Гуменюк Т.І. Інтеграція основних тенденцій європейської юридичної освіти в Україні. *Право і суспільство*. 2018. №3. Ч.2. С.16-21.

187. Єрмоленко Д.О. До питання про принципи правового виховання молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 32. Том 1. С. 25-28.

188. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 21 с.

189. Галай А.О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні: дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2015. 36 с.

190. Титова О., Калаченкова К. Імітаційна юридична клініка з господарського права: досвід та перспективи розвитку. *Economic and law paradigm of modern society*. 2019. №4. С.52-61.

191. Горбатова М.Г., Ходотова М.А. Сравнительный анализ развития юридической клиники в США и в России. *Юридическая клиника. Выпуск III: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции «Юридическая клиника в системе высшего юридического образования и в сфере оказания бесплатной юридической помощи*. СПб.: Санкт-Петербургский имени В.Б. Бобкова филиал РТА, 2013. 242 с.

192. Дубчак Н.С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік в країнах правової системи англо-американського типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія: ПРАВО. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 36-38.

193. Куулар Р.Н. Развитие юридических клиник при университетах зарубежных стран (на примере Колумбийского университета). *Юридическая клиника. Выпуск III: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции «Юридическая клиника в системе высшего юридического образования и в сфере оказания бесплатной юридической помощи»*. СПб.: Санкт-Петербургский имени В.Б. Бобкова филиал РТА, 2013. 242 с.

194. Шмидт Джон Дж., Агеева В. Программы «умного волонтерства» в школах США: новые перспективы для повышения эффективности

образования и гражданского воспитания молодежи. *Волонтер*. 2013. № 1-2. С. 22-48.

195. Іщук С. Сучасні концептуальні засади визначення поняття "громадянське суспільство" як політико-правової категорії. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. Issue 2. С. 84-90.

196. Цимбалюк М.М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2009. 408 с.

197. Проць О.Є. Роль третього сектора у правовому вихованні молоді в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 29-33.

198. Мороз Л.І. Мінімізація правового нігілізму як умова національної безпеки держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. №2 (1). С. 117–126.

199. Ганзенко О.О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 13 с.

200. Полонка І.А. Кореляційне обґрунтування поняття правової поведінки: науково-пізнавальне дослідження крізь призму правових систем сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Випуск 55. Том 1. С. 49-53.

201. Бондаренко Ю.М. Державне управління соціальним захистом населення в умовах європейської інтеграції України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. Запоріжжя, 2008. 23 с.

202. Как показал национальный опрос, для соискателей работы самое важное - это уровень зарплаты. Однако также важны отзывы о работодателе. URL: <https://socportal.info/ru/news/issledovanie-kak-molodezh-reagiruet-na-sotsialnuiu-otvetstvennost-biznesa/>.

203. Burger King роздає безкоштовні бургери свідомим бразильцям. URL: <https://changeua.com/news/burger-king-rozdaye-bezkoshtovni-burgeri-svidomim-braziltsyam/>.

204. Тарнавська М. Символи у екологічній правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №9. С.181-185.
205. Халфина Р.О. О формах воздействия социалистического права на экономику. *Советское государство и право*. № 11. С. 35-44.
206. Стрельцов Є.Л. Роздуми про сучасні правові реалії. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 264 с.
207. Турій О.В. Взаємодія організацій громадянського суспільства з органами державної влади як фактор розвитку громадянського суспільства. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С.34-39.
208. Бондаренко В. Громадські об'єднання й інші інститути громадянського суспільства в Україні: окремі аспекти співвідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №4. С.132-136.
209. Ковальчук С. Правові форми взаємодії громадянського суспільства з органами публічної влади. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. №2. С. 91-96.
210. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р., № 996. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п>.
211. Удосконалення консультацій з громадськістю. Пропозиції громадськості та влади: Фінал. аналіт. звіт. За ред. Д. Ковриженко; Всеукраїнська громадська організація „Комітет виборців України”. Київ, 2012.
212. Лещенко Р.М., Заїка А.В. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства у Великобританії: досвід для України. *Forum Prava*. 2018. №3. С. 48–55.
213. A national framework for greater citizen engagement. A discussion paper, July 2008, Ministry of Justice, UK. 24 p. URL: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.justice.gov.uk/docs/citizen_engagement.pdf.

214. Strong and prosperous communities. The Local Government White Paper, Department of Communities and Local Government, October 2006, London. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/272357/6939.pdf.

215. Сергеев К. Вимоги до законодавчої діяльності в епоху гіпердинамічного розвитку інформаційних технологій. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №10. С.137-145.

216. Федіна Н. Професіоналізм як чинник регулювання ефективної діяльності поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №4. С.145-149.

217. Зозуля І.В. Чи є європейською національна поліція України? *Forum Prava*. 2018. (3). 30–39.

218. Mikhailina T., Palašćáková D. Economic conditionality of law and responsibilities associated with this. *New Trends in Process Control and Production Management*. London: Taylor & Francis Group, 2018. P. 349-354.

219. Mikhaylina T., Palašćáková D., Zlobin I. The reduction of the shadow economy by legal means: comparative research. *Economic and law paradigm of modern society*. 2017. №1. P. 61–68.

220. Сенчук І.І. Гарантії професійної діяльності поліцейських в сучасних умовах. *Forum Prava*. 2018. (3). С. 88–95.

221. Соломахіна О.М. Огляд питань доступності правосуддя у сучасній науці цивільного процесуального права. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали "круглого столу"* (м. Одеса, 16 трав. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 55-59.

222. Овсяннікова О.О. Доступність правосуддя як чинник, що впливає на формування громадської думки щодо судової влади. *Право і суспільство*. 2018. №4. С.48-54.

223. Гладкий С.О. Формування української юридичної еліти: понятійний і методологічний виміри. *Forum Prava*. 2018. (1). С. 36–41.

224. Циганенко А.А. Напрямки удосконалення діяльності національної поліції щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Правова держава*. 2019. №35. С. 54-60.

225. Клімушин П.С., Спасібов Д.В. Механізми електронного урядування в системі надання адміністративних послуг. *Теорія та практика державного управління*. 2016. №1 (52). С. 1–6.

226. Слободянюк А.В., Дунаєва О.М. Умови ефективного розвитку сервісної держави в Україні. *Право і суспільство*. 2019. №2. Ч.2. С.37-42.